

ԵՏՅՐԱՏԻ

ԵԺԱՆԱԳԻՆ

ԻՐԱԴԱՐԱՆ

№ 46 47

№ 46 47

ՇԻՐԱԿԱՆԳԱՐՆ

ՎԱՐԴԱՆ ԱՀՐՈՒՄՅԱՆ

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ 1934

891.99
Շ-66

-6 NOV 2011

- 6 NOV 2011

ԳԵՏՀՐԱՏԻ ԵԺԱՆԱԳԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

№ 46-47

№ 46-47

891.99
2-66

ՇԻՐՎԱՆՋԱԴԵ

ԱԿ

276

ՎԱՐԴԱՆ ԱՀՐՈՒՄՅԱՆ

57
38

Դատ. խմբ. Ա. Հայրյան, տեխ. խմբ. Տ.
[redacted], որբագրել՝ Հ. Մանագադյան
Գլավկո 8411 (բ), պատվեր 159, հրատ.
2835, Տիրաժ 5000;
Պետհրատի տպարան — Յերեվան

Հանձնված է արտադրության 24 I 1934 թ.
Ստորագրված է արտադրության 5 V 1934 թ.

ՎԱՐԴԱՆ ԱՆՐՈՒՄՅԱՆ

I

Մի անհատուկ պառավ, վոր ապրեց մինչև տասնութներորդ դարի վերջին տարին, պատմում եր, թե այն որը սոսկալի որ եր, յերբ աշխարհ յեկավ Վարդան Ահրամյանը։ Իբրև թե յերկինքը շարունակ վորոտում եր, յերբեմն մոնչում ամեհի զազանի պես։ մթին ամպերը, զեկը կորցրած նավերի նման, տատանվում եյին, չիմանալով ուր գնալ։ Բայց անձրև չեր գալիս, և չեկավ ամբողջ որը։ Յերկիրը խավարվել եր, կատաղի հողմից բարձրացող փոշին վոլոր-մոլոր պտույտներ եր գործում փողոցներում և քաղաքին տալիս վիթխարի աղորիքի տեսք։

Աշխարհագրական մեծ քարտեզում այս քաղաքը, հարկավ, ունի յուր վորոշ տեղն ու վորոշ անունը։ Գոնե գնդասեղի գլխիկից շատ փոքր մի կետ ցույց ե տալիս, թե նա գտնվում ե Սև ու Կասպից ծովերի մեջտեղում, Կովկասյան լեռնաշղթայի ստորոտում։ Յուր արտաքին տեսքով, մանավանդ ներքին կենցաղով, վայրը ու բարքերով, անցյալ ու ներկա-

յով, խելոք ու հիմար ավանդություններով ու սովորութիւններով նա այնքան նման է Կովկասե մյուս քաղաքներին, վոր հարկ չկա նրա իսկական անունն այստեղ հիշելու: Թող ուրեմն, նա կրի մի անգործ կատակաբանի հնարած կեղծանունը—**Զիլզիլ**: Յես լչատ չնորհակալ եմ այդ կատակաբանից, վորովհետեւ նա ինձ ազատում է ընթերցողի հետաքրքրութիւն ասված անողոք հալածանքից, վոր յերբեմն խեղճ վիպասաններին յենթարկում է ինկվիզիցիայի:

Վարդան Ահրումյանի ծնունդը կատարվում էր Զիլզիլ քաղաքի միջին մասում, վոր քրիստոնյաների թաղը բաժանում էր մահմեդականների թաղից, մի տափակ կտուրով միահարկանի քարաշէն տան մեջ: Դրսի կողմից այս տունն ուներ միայն մի յուսամուտ, քողավորված յերկաթե ամուր ցանցով, յերկու խուզ պատուհաններ և մի ահագին դարպաս, վոր միշտ փակ էր յերկու հաստ նիգերով: Չորս շարք յերկաթե գամեր, վորոնց գլուխներն ունէին սունկերի մեծութիւն, այս դարպասին տալիս էին միջնադարյան շուք իրանց ժանգով: Մռայլութիւնը կրկնապատկւում էր յուսամտի յերկաթե ցանցի թանձր փոշով ու սարդի խիտ վոստայններով, վորոնց մեջ հանգչում էին անթիվ ճանճեր: Նայողն ահամար կարծում էր, թէ ահա, ահա տան մի

ծայրից կերևա պահապան զինվորը հրացանն ուսին, և լուսամտից կնայե թշվառ բանտարկյալի կանաչ—դեղնագույն ուռած դեմքը:

Շատ քչերն էին ներս մտնում այդ դարպասի մեջ բացված փոքրիկ կամարածե դռնով, կանխապես զարկելով նրա վրա քաշ արած հաստ ու կեռ յերկաթե զարկոցը, վոր նույնպես ժանգոտվել էր քիչ գործածվելուց: Յեւ նրանք, վորոնք մտնում էին, դուրս էին գալիս վոչ ուրախ դեմքով:

Այստեղ էր բնակվում Զիլզիլ քաղաքի հայտնի վաճառական Բաղդասարը, Պարսից վերջին խանի ախոռապետ Ահրումի թոռը: Հայտնի՝ վոչ այնքան յուր հարստութիւնով կամ ծագումով, վորքան անմատչելի, ժանտ, նույնիսկ մարդատյաց բնութիւնով: Այս մարդը խույս էր տալիս հարեաններից, ատում էր աղգականներին (և իրավունք ուներ, վորովհետեւ շատերը ձրիակերներ էին), իսկ բարեկամներ զրեթե չունէր և չէր ել կամենում ունենալ: Սափրիչ Պողոսը, վոր կիրակի առավոտները գնում էր Բաղդասարի յերեսը թրաշելու, հավատացնում էր, թէ անհյուրընկալ մարդը նույնիսկ յուր «ուստային» ընդունում է տահաությամբ: Ավագ քահանա տեր—Սարգիսը, վոր միայն դատիկ ու ջրորհներ որերն էր այցելում մռայլ տունը, պնդում էր, թէ նույնիսկ այդ ուրախ որերին Բաղդասարը չի համբուսում հյուր ընդունել, բացի մի մար-

դուք—քաղաքի առաջին վաճառական Աբրահամ աղայից:

Ահա թե ինչպիսի մարդ էր Բաղդասարը և ահա ինչու այն տաղնապալի պահին, յերբ նրա կենը գտնվում էր ծանր յերկունքի մեջ, վոչ վոք չկար այդ մարդու մոտ: Նա անցնում էր սենյակից (սենյակ, հառաչում, ինքն իրան բարկանում և մերթ ընդ մերթ ականջ դնում դեպի ննջարան, ուսկից լսվում էին Գյուլյումի՝ ճչերն ու աղաղակները: Գյուլյումը ծնում էր թվով յերրորդ զավակը յուր ամուսնության ութերորդ տարում: Առաջինը մեռել էր մի տարեկան հասակում: Այս առիթով հասարակության մեջ պտտում էին զանազան չար չղուկներ Բաղդասարի հայրական զգացման մասին: Պատմում էին, որինակ, թե մի որ, սաստիկ բարկանալով կնոջ վրա, այնքան ինքն իրան կորցնում է, վոր բռնում է մի տարեկան աղջկանը թևերից և նրանով զարկում մոր դռնին: Թշվառ յերեխան իսկույն ավանդում է հոգին: Յեվ պատմողները Բաղդասարի այս վայրենությունը վերագրում էին նրա ատելությանը դեպի յուր զավակի սեռը: Սակայն չատերը բողոքում էին այս մեղադրանքի դեմ. յեթե Բաղդասարի համար այդչափ ատելի յե աղջիկ-զավակը, ապա ինչո՞ւ չի սպանում յուր մյուս աղջկան, Մարիամին, վոր այժմ արդեն հինգ տարեկան է:

Թե վորն էր ճիշտ այս կարծիքներից—

դժվար էր ասել: Մի բան միայն անհերքելի յեր— Բաղդասարի ջերմ փափագը՝ ունենալ, վերջապես, մի արու զավակ: Յեթե ծնվողն այս անգամ տղա կըլի— վկա յե աստված— Բաղդասարը Գյուլյումի համար կզնի մի կտոր թանգագին թավիչ: Իսկ յեթե, տերը մի արասցե, աղջիկ կծնի— կթքի անամոթ կնոջ յերեսին, այնուհետև հաց չի չի տալ ուտելու արգանդը անիծվածին:

Հանկարծ մի յերկարատև ճիչ ընդհատեց Բաղդասարի մտածմունքները: Հետո լսվեց մի ուրիշ, բոլորովին տարբեր ճիչ, իսկ և իսկ տողալ գցած խոցի ճտի ձվձվոց: Բաղդասարը հասկացավ բանի եյությունը, յերեսին խաչակնքեց: Նույն բուպեյին ներս մտավ նրա զոքանչը, մեկը Զիլզիլ քաղաքի այն պառավներից, վորոնց մեջքն այնքան վաղաժամ կորանում է ասիական կյանքի բռնության ներքո:

— Աչքդ լո՛ւյս, փե՛սս ջան, կնիկդ ազատվեց...

— Ազատվելը գլխիդ տված, տղա՞ յե, թե՞ աղջիկ...

— Տղա...

— Լավ: Գնա՛ բանիդ...

Պառավը չքացավ: Բաղդասարը շարունակեց անցուղարձ անել պարսկական գորգերով ծածկված հատակի վրա այնպիսի անկանոն քայլերով, վոր նրա յերկայն գդակի սուր ծայրն ողի մեջ գծում էր ամենատարրինակ զիգզագ—

ներ: Վերջապես, աստված լսեց նրա լռիկ աղոթքները, գաղտնի հառաչանքները և պարգևեց նրան արու ժառանգ: Այժմ թող թշնամիներին (Բաղդասարն ամբողջ մարդկությունը համարում էր յուր թշնամի) աչքը դուրս գա: Հե՛, անիծվածներ, կարծում եյիք Բաղդասարն անժառանգ կմնա ու նրա տունն ու տեղը քարուքանդ կլինի մահից հետո...

Քառորդ ժամ անցած՝ լուր յեկավ, թե Բաղդասարը կարող է տեսնել յուր ժառանգին, յեթե կամենում է: Նա անմիջապես անցավ ննջարան: Այնտեղ նրա աչքին ներկայացավ հետեյալ տեսարանը. — սենյակի մի անկյունում պռկած էր Գյուլյումը, թույլ, անզոր, գունատ վորպես դիակ, աչքերը փակ, սակայն մի յերջանիկ ժպիտ սեղմված չրթունքների վրա: Նրա գլխի աջ ու ձախ կողմերում նստած եյին յերկու քույրերը՝ Զավահիրն ու Զառիկը և լալիս եյին... ուրախությունից: Ուրախ եյին, վոր իրենց քույրը ծնել էր տղա և մի անգամ ընդ միշտ աղատվել Բաղդասարի դառն կշտամբանքներից: Մյուս անկյունում, բայց հատակի վրա, յերեւում էր մի իլոռ փոս, նրան կից՝ տաք ջրով լի մի պղնձի տաշտ, վորից բարձրացող չոգին սքողել էր մի քայլ հեռու դրած յերեսային, ինչպես նոսր ամպը նորածին լուսնին: Մանկաբարձուհու դերը կատարում էր Հերիքնազը: Արխալուդի թեկերը մինչև արմունդները քաշած՝ նա պատրաստվում էր նորածնին լու-

ղացնելու: Իսկ նորածինը բարձրացրել էր այնպիսի բողոք, վոր, կարծես, ուզում եյին նրան խորովել, և նա զգում էր այս:

Արդարև, այն գործողությունը, վոր կատարեց Հերիքնազը, հավասար էր խորովելուն: Նա դրեց մանկանը տաք ջրի մեջ և սկսեց նրա նուրբ մարմինը լվանալ այնպիսի ուժով, վոր, կարծես, կեղտոտ լաթ էր լվանում: Հետո հանեց նրան ջրից ու սկսեց վրեն աղ շաղ տալ, առանձին ուշք դարձնելով կռնատակերի և այլ ծածուկ տեղերի վրա: Հարկավ նորածինը բարձրացրեց անասելի գոռոց:

— Զայնդ փո՛րդ քաշիր, հարամզադա, — ասաց նրա տատը՝ ուրախ կատակով, — քեզ աղ են անում վոր չհոտես:

— Համ ել վոր կաշիդ պնդի, չքրտնես, — ավելացրեց Զավահիրը:

— Համ ել վոր անհամ մարդ չդառնաս, — լրացրեց Զառիկը:

Անհանգիստ նորածնին, որինավոր աղելուց հետո, Հերիքնազը դրեց խանձարուրի մեջ, փաթաթեց ու սկսեց ձեռներն ու վոտները մետաքսյա լայն ժապավենով ամուր կապկապել: Կարելի չէր կարծել, վոր փոստային փաթեթ էր պատրաստում ուրիշ քաղաք ուղարկելու համար: Շատ տարիներ հետո, յերբ մանուկը ցույց տվեց յուր արտակարգ ձիրքերը, պառավներն ասում եյին, «Կապողն է այնպես կապել»:

Թե մանուկը, մոր արգանդից դուրս գալով, իսկույն աղաղակել է. «ուզում եմ, ուզում եմ»: Պնդում էյին նաև, թե ներկա յեղողները ջրից դուրս բերելիս նրա կրծքի վրա նշմարել են մի կլոր դեղնազույն բիծ, իսկ և իսկ նման վոսկի իմպերիալի: Վոմանք հավատացնում էյին, թե այդ բիծն այժմ ել դրոշմված է այնտեղ, և թե նա Վարդանի անզուգական բաղդի նշանն է:

Բաղդասարը մոտեցավ յուր ժառանգին, նայեց նրա կապտակարմրազույն դեմքին, ժպտաց, յեթե միայն կարող եր ժպտալ այդ դաժան դեմքը, և արտասանեց հետևյալ փաղաքական դարձվածքը.

— Շան լակոտը յեփած ճղունդուրի յե նման:

Հետո արխալուղի զրպանից հանեց յերկու արծաթյա դրամներ և դրեց նորածնի փորի վրա: Նրա որինակին հետևեցին զոքանչն ու քենինները: Հերիքնազը մոտեցավ, վերցրեց այդ դրամները և դրեց զրպանը, իբրև վարձ յուր աշխատանքի:

— Դե՛հ, հիմա հա՛յդա, — դարձավ Բաղդասարը զոքանչին ու քենիններին, աղատվողն աղատվեց, դուք ել ինձ աղատեցեք: Հա՛յդա, բորի ճանապարհ: Ամմա չե՛, սպասեցե՛ք, չա՛յ կիմեք: Ափսոս վոր չկա: Շաքարս թրջվել է ծովում, չայի հունձը Զինու-Մաչինում չեն սկսել դեռ, սամովարս գողացել են, (Յուր չկա, ածուխ չկա: Հա՛յդա, գլխիս տերերը, հա՛յդա,

հավաքեցեք փասափուսաներդ: Մեծ ոգնու-թյուն արիք կնկատ, տեսա, շատ ու շատ չնորհակալ եմ... Հա՛յդա, Ահրումանց Բաղդասարն աչքով աչք չունի կանանց տեսնելու... Ըրը՛, յես ձեզ մարդ ասողին...:

Հյուրերը, լավ ճանաչելով տանտիրոջ կուպիտ բնույթը, շտապեցին հեռանալ:

Այսպես աշխարհ յեկավ Վարդան Ահրումյանը: Նա, վոր ապագայում այնպես հռչակեց յուր անունը և դարձավ, գրեթե, համայն հայության նախանձի առարկաներից մեկը...

II

Ուղիղ յոթերորդ որը Բաղդասարը հրավիրեց տեր-Համբարձումին՝ նորածնին «հալալեյու», այսինքն՝ մկրտելու: Կնքահայրը՝ Աբրահամ աղա Դալբաշյանն եր, քաղաքի առաջին վաճառականը և ամենից հարգված քաղաքացին: Միակ մարդն ամբողջ Զիլզիլում, վորի հետ Բաղդասարը քիչ թե շատ բարեկամական հարաբերություն ուներ, վորին հավատում եր անպայման, վորից նույնիսկ ակնածում եր:

Առավոտը կնքահայրը յուր սանիկի ծնողներին ուղարկեց մի գլուխ շաքար, մի Փոռնոթեյ և կես փութ չորացրած միրգ: Իսկ ինքը բարեհաճեց գնալ ուղղակի յեկեղեցի, ուր արդեն սպասում եր Հերիքնազը՝ նորածնին թեփերի վրա պահած:

Տեր-Համբարձումը մանկանը տվեց Վար-

դան անունը, խորապես համոզված, վոր ավելի հարմար և պատվավոր անուն չեր ել կարող գտնել Աբրահամ աղայի սանիկի և ամեն բանից զթգոհ Բաղդասարի զավակի համար: Թո՛ղ սուրբ զորավարի խաչն ու սուրբ պաշտպանեն նրան:

Վարդանին տուն բերեցին հետևյալ հանգիստով.— առջևից գնում եր տիրացուն խաչվառ բարձր պահած, հետո տեր—Համբարձումը շուրջառն ուսերին, խաչը ձեռին, յերգելով հանգիսին պատշաճ յերգ. այնուհետև ընթանում եր Աբրահամ աղան թևերի վրա պահած յուր սանիկի՛ն և ձեռներին բռնած մի զույգ վառ մոմեր՝ զույգը քառասուն կոպեկանոց: Նրանց հետևում եյին Հերիքնազը՝ կռնատակին բռնած մի կապոց և ժամհարը՝ մի ձեռում հանգած բուռվարը, մյուսում՝ տեր հոր գավազանն ու Աբրահամ աղայի փափաղը: Այլ ու ձախ կողմերից հանդեսին ուղեկցում եյին մի խումբ կիսամերկ վոտաբորիկ մանուկներ, աշխատելով մի քայլ անգամ յետ չմնալ Աբրահամ աղայից և միշտ նայելով նրա յերեսին այնպես, վոր կարծես, նա անհայտ աշխարհից յեկած մի տարօրինակ եյակ լիներ: Այն ինչ՝ Աբրահամ աղայի կոներն այնքան հոգնել եյին սանիկին պահելուց, վոր պատրաստ եր նրան ձգել պետին: Յուր սրտի մաղձը նա թափում եր անկոչ թիկնապահների վրա, գոռալով, վոտները գետնին զարկելով ու հայհոյելով նրանց հան-

դիսին միանգամայն անվայել հիշոցներով: Նրա ձայնն ազդու չեր, քայլվածքը գոռոզ, զեր դեմքի արտահայտությունն սպառնալի, հասարեղերի և թավ հոնքերի շնորհով: Մանուկները մի վայրկյան սարսափելով, ցրվում եյին դես ու դեն և նորից կամաց կամաց մոտենում: Վերջապես հանդեսը հասավ տուն, մռայլ դարպասը փակվեց փողոցային մանուկների ըթի անջև:

Հյուրերի համար պատրաստել եյին թերխաչ ձվեր, կարագ, մեղր, ալյուրի հալվա, սեր և քաղցր թեյի ու ռոմի խառնուրդ.—մի ըմպելիք, վոր տեղական բարբառով կոչվում եր «փունջ»: Բաղդասարը հագել եր յուր մետաքսյա արխալուղը, մեջքին կապել կապտագույն մետաքսյա լայն գոտին: Ինչե՛ր չեր յերևակայում յերջանիկ մարդը յուր յոթնորյա ժառանգի համար: Վարդանը կմեծանա, կդառնա հոր ողորկանն ու ընկերը՝ առևտրի մեջ. ինքն անձամբ ամեն տարի կերթա «Մակարիա» ասլրանք բերելու, հազարներ կվաստակի, տներ ու քաղվանսարաններ կչինի, կդառնա Զիլզիլ քաղաքի առաջին մարդը, ամենի նախանձի առարկան: Այ այն ժամանակ Բաղդասարը յուր թշնամիների աչքը կհանի:

— Ա՛ մարդ, ի՛նչ ես ըթիդ տակ փնթիւրնթում,— ասաց Գյուլյումը, վոր հագնված, նստած անկողնում, սպասում եր զավակի վերադարձին,—կանգ առ, ա՛ մարդ, հենց մի գլուխ չափչփում ես սենյակը: Այդ ո՞ւմ ես

հայհոյում... բա, ինչո՞ւ յես ձեռքդ բարձրացնում, ո՞ւմ ես ուզում խփել: Հիմա ծիծաղում ես, փի՛հ, ի՞նչ ե պատահել...

— Նա պիտի մեծ մարդ լինի, շատ մեծ, հասկանո՞ւմ ես...

— Ո՞վ...

— Յեթե մեծ մարդ չլինի, ամենից առաջ յե՛ս կթքեմ նրա յերեսին:

— Ո՞ւմ յերեսին, ի՞նչ ես ասում:

— Ձայնդ կտրիր, շուն շան...

Լավեց տեր-Համբարձումի գիլ ձայնը: Բաղդասարը վազեց դեպի դուռը: Հարևան կտուրները լցվեցին հետաքրքիր կանանցով ու մանուկներով: Սակայն բակում կար մի ահագին թթենի, վորի խիտ ճյուղերը խանգարում էին նրանց տեսնել ինչ ե կատարվում «խող» Բաղդասարի տանը:

Հյուրերը նստեցին նախաճաշի: Տեր-Համբարձումը կերավ վեց հատ թերխաչ ձու, ասելով թե խիստ ոգտակար ե ձայնի համար: Բայց թե ինչ ոգուտ ունեք յերեք բաժակ փունջը և յերկու բաժակ ողին, այս մասին լռեց, բարվոք համարելով վռնչացնել մեղքն ու կարադը:

Աբրահամ աղան յերկու բաժակ փունջից հետո բավական զվարթացավ և, խոսք բաց անելով առևտուրի անկման մասին, անցավ քաղաքական դեպքերին. հայտնեց հեղինակավոր յեղանակով, թե «ոուսը» մտադիր ե լեզգիների հետ հաշիվները վերջացնել, ամեն բան

պատրաստ ե, այսոր-եզուց Շամիլին կրուեն ու Պաղտանում նրա տեղը կնշանակեն Արդութովին: Հետո անցնելով ուրիշ նյութերի, վերջապես, հասավ յուր սանիկի ապադային:

— Գիտես ինչ, Բաղդասար,—ասաց նա, դատարկելով փունջի յերրորդ բաժակը,—այն որից, վոր ոուսը վրտ դրեց մեր կողմերը, ամեն ինչ փոխվեց: Հին կարգերը տակն ու վրա յեղան, նոր կարգեր առաջ յեկան: Հիմա ուսում ե հարկավոր: Լսի՛ր, վորդուդ անուսում չթողնես հաա՛, ես ե ասում եմ, թե չե, շատ կփուշմանես: Հիմիկլա ժամանակն անուսում մարդը կես մարդ ե, այն ել չե—չեթվերտ մարդ ե:

— Եհ, տեսնենք զալիբից ինչ դուրս կգա,—արտասանեց Բաղդասարը և սաստիկ փափազեց մի թունդ խոսք ավելացնել, բայց հիշելով, վոր դիմացինն Աբրահամ աղան ե, բեղերի մեկը ծալեց դրեց ատամների տակ:

— Ինչ ել վոր դուրս գա, Վարդանը, զակոնը պիտի իմանա, վոր զակոն չիմացավ, հե՛ջ...

— Իհարկե,—մեջ մտավ տեր-Համբարձումը,—առանց զակոնի ի՛նչպես կարելի յե:—Աղա Աբրահամ,—փոխեց նա խոսքը, մի նենգամիտ հայացք ձգելով կնքահոր ուղարկած շաքարի վրա, վոր ցցվել եր սենյակի անկյունում իրբն տնտեսական ապահովության նշան,—այս տարի շաքարի մազանդան վո՞նց ե:

— Շատ թանկ:

— Բա՛հ, բաս ասա ինձ նման անճարներն ել չայ չպիտի խմեն ե՛լի:

Բաղդասարը հասկացավ տեր-հոր խորամանկ կենարկը և մտքում ասաց. «վերկենաս, աներեսի միրուքը քանդե՛ս»:

Տեր հայրը մկրտվածին մաղթեց յերկար կյանք, առողջություն, մեծ անուն, պատիվ տոպրակներով վոսկի-արծաթ և այլ շատ ու շատ բարիքներ, և «աջահամբույրը» դնելով դրպանը, դուրս գնաց. նրան հետևեց Արրահամ աղան, կրկնելով.

— Անուսում չթողնես հա՛, ես ե պսում եմ:

Դիտողների ասելով՝ Վարդանը վոչ մորն եր նման, այդ բարի աչքերով նիհար կնոջը, վոչ հորը, այդ ամրակազմ, խոժոռ դեմքով, մեծ քթով, հաստ կարմիր պարանոցով, առողջ մարդուն: Իբր թե նա նման եր յուր մորյեղբայր Մարտիրոս Հախվերդյանին, վոր յերեք տարի յե բացակա յեր Զիլդիլ քաղաքից: Ճիշտ եր այս թե վոչ—դժվար եր ստուգել, բայց մի բան խիստ աչքի յեր ընկնում—Վարդանի աչքերի գույնը: Իսկապես այդ գույն չեր. այլ դեղնի, կանաչի և կարմրի մի տարրերինակ, չտեսնված խառնուրդ: Այդ աչքերը յերբեմն նայում եյին վերին աստիճանի սուր ու ազդու հայացքով: Թվում եր, վոր մանուկը պատրաստ ե հարձակվել դիտողի վրա և կատաղած կատվի պես ճանկոտել նրա յերեսը:

Գյուլյումը, գոհունակ ժպիտը յերեսին, սսում եր, թե հազիվ աշխարհում մի մանուկ մոր կրծքից կաթն այնպիսի ազահուլթյամբ ծծած լինի, վորպես Վարդանը: Արդարեւ, յերլնա կպչում եր մոր կրծքին, մի անհաղ, սոսկալի տգրուկ եր, սոսկալի՝ մանավանդ յուր խոչորությամբ: Բիբերն ուղղելով մոր աչքերին, ծծում եր նրա կաթը մինչև վերջին կաթիլը: Իսկ յերբ կաթը վերջանում եր, յուր ընդերքով կծում եր կերակրիչ ծիծն այնպես ամուր, վոր մայրը ցավից աղաղակում և շտապում եր կուրծքն ազատել նրա փոքրիկ, բայց խիստ ամուր ճանկերից: Ոո՛, այդ ճանկերը շատ անգամ եյին խրվում մայրական կրծքի մեջ և այնտեղ թողնում արյունային հետքեր: Մինչդեռ վագրի աչքերը շարունակ նայում եյին մոր յերեսին հանգիստ, անշարժ, սառցային հայացքով:

Տասնումեկ ամսական հասակում Վարդանին ծծից կտրեցին: Մայրն ասաց.

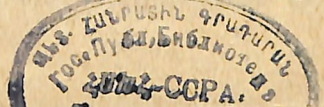
— Փառք աստծո, հիմա մի քիչ ուժի կգամ: Այս տղան կաթիս հետ արյունս ել ծծեց:

— Տա աստված, այնպիսի տղա լինի, վոր աշխարհի արյունը ծծի, աֆերիմ կասեմ,— արտասանեց Բաղդասարը:

— Մի՛ ասա, ա մարդ, մի՛ ասա, մարդիկ աչքով աչք չեն ունենա նրան տեսնելու:

— Թ՛քել եմ մարդկանց վրա: Ի՛նչ են նրանք,

վաղան Անուսում—2

հա', Բ՞նչ: Խլեգներ, հապա, հապա, խլեգներ՝: Ու վղոջադ ե, պիտի նրանց ջարդի յուր կրունդներով:

— Ա՛յ, այդպես ես խոսում, վոր բոլորը քեզ խոզ են անվանում ե՛, — համարձակվեց նկատել Գյուլյումը, դուցե առաջին անգամ յուր կյանքում:

— Ձայնդ կտրի՛ր, աներե՛ս, — կատաղեց Բաղդասարը. — տեսնում եմ, այն որից, վոր ինձ համար տղա յես ցնգնել, լեզուդ բացվել է: Խոզ եմ, բաս. վոչխար չեմ, վոր ինձ խուզեն ուրիշները: Թող իմ վորդին ել խոզ լինի, միայն ամենքը վախենան նրանից. ամենքը գլուխ խոնարհեցնեն նրա առաջ...

Յերեք տարեկան հասակում Վարդանը կարմրազեմ, կայտառ մանուկ եր, հաստլիկ, հյութալի շրթունքներով, վորոնց միջից յերեվում եյին նրա առաջին մանկական ատամները: Նրան թույլ եյին տալիս տնից դուրս գալ յուր քրոջ հսկողությամբ: Մարիամը, հինգ տարով յեղբորից մեծ լինելով, կարող եր նրան հովանավորել: Նա չալակում եր Վարդանին, տառնում փողոց և այնտեղ հետը խաղում, չթողնելով նրան միանալ փողոցի յերեխաներին, հոր պատվերի համաձայն: Սակայն, ինչպես յերեվում եր, Վարդանը Բաղդասարի մարդատյաց բարբը չեր ժառանգել: Ընդհակառակը, նա ձգտում եր խառնվել հասակակիցների խմբին և նրանց հետ խաղալ: Նա սիրում եր խաղալիք-

ներ. հենց վոր մի յերեխայի ձեռքում տեսնում եր վորևե գրավիչ բան, վազում եր ու աշխատում խլել նրանից: Այն ինչ՝ ինքը յերբեք վոչ մի բան չեր տալիս ուրիշներին, թեկուզ մի քանի վայրկյանով:

Մի որ Բաղդասարը նրա համար շուկայից քերեց մի տափակ տուփ, վորի փակ կափարիչի վրա կար մի նեղ ծակ հինգ կոպեկոնոցի յերկայնությամբ և տալով վորդուն, ասաց.

— Ըհը՛, ա՛ռ, ինչ վոր ձեռքդ փող ընկնի, դցիր այս «դախլի» մեջ:

Այդ որից ինքը Բաղդասարը գրեթե ամեն յերեկո տուփի մեջ դցում եր վորևե պղնձի կամ արծաթի դրամ, այսպիսով վորդու համար դրամագլուխ ժողովելով:

— Լսի՛ր, վորդի, — ասում եր նա ամեն անգամ, դրամը դրպանից հանելիս. — փո՛ղ, փո՛ղ, փող, վո՛չ բարեկամ, վո՛չ աղագական, վո՛չ յեղբայր, վո՛չ քույր, վո՛չ մարդկանց պատիվ, վո՛չ սեր, փո՛ղ: Նա յե աշխարհի ույժը, որհնվի նրա կտրողի ձեռքը:

Վարդանը լսում եր այս խոսքերը և կամաց կամաց ըմբռնում նրանց իմաստը:

III

Շատ չանցած՝ մանուկը յուր տուփը սիրեց ավելի քան բոլոր խաղալիքները, քան բոլոր չրջապատողներին, քան նույնիսկ հարազատ ծնողներին: Նա սեղմում եր յուր գանձը

կրծքին այնպիսի գգվանքով, վորպես միայն
սիրավառ մայրը յուր զավակին: Յերկու ձեռ-
ներով տուփը մոտեցնում էր ականջին, չար-
ժում էր, ականջ դնում մետաղի ախորժալուր
հնչյուններին:

Այս պահերին նրա մանկական դեմքը
զրկվում էր անմեղուկ յունից, աչքերը վառ-
վում էին ազահուկ յան ախորժ հրով: Վա՛յ
և, յեթե մեկն այդ միջոցներին փորձեր ձեռք
տալ նրա գանձին. առնետի պես ծվծվալով,
կհարձակվեր հանդուգն փորձողի վրա, վոր-
պեսզի յեղունգներով հանի նրա աչքերը:

Նայելով այդ հազիվ հազ թոթովող ման-
կանը յուր գանձը կրծքին սեղմած, կարելի չե-
կարծել, վոր նա խանձարարուրից արդեն ստա-
ցել է անխախտելի գաղափար դրամի մասին և
գիտե, վոր նա յե աշխարհի առանցքը, նրան և
միմիայն նրան պիտի կաշել ամուր, հոգու բո-
լոր ույթերով, սրտի բոլոր սիրով, ձեռների
բոլոր զորությամբ:

Բաղդասարը հոգու խորքում ուրախանում
էր, տեսնելով վորդու այդ բնագղական սերը
դեպի դրամը՝ այնչափ, վորչափ կարող է մի-
այն ուրախանալ միջակ արտիստը, տեսնելով
յուր ժառանգի մեջ հանճարի նշույլներ: Նա
խրախուսում էր վորդու մեջ այդ սերը և ավե-
լի ու ավելի ամրացնում այնտեղ: Յերբեմն
դրամը տալիս էր Վարդանին, վոր նա ինքը յուր
ձեռքով գցի տուփի մեջ: Յեվ մանուկը, մինչև

զցելը, խաղում էր դրամի հետ, մի ձեռից
մյուսի մեջ բաց թողնելով, գլորելով հատակի
վրա, ինչպես խաղում է կատուն մկան հետ
մինչև նրան խեղդելը:

Չե, այս տղան փուչ չի դուրս գա, — ասում
էր Բաղդասարը Գյուլյումին վորդու ներկա-
յությամբ:

Յերբ, քանուկը վեց տարեկան դարձավ,
հայրը մի յերեկո վճռեց տուփը բանալ: Դանա-
կի ծայրով զգուշ պոկեց կափարիչը: Հատակի
վրա թափվեցին արծաթի ու պղնձի դրամները:
Վարդանի աչքերը վառվեցին հոգեկան անսահ-
ման հաճույքից, ինչպես կարող էին վառվել
մի ուրիշ մանկան աչքերը՝ սքանչելի հրավա-
ռություն տեսնելիս: Նա ակամա աղաղակեց:

— Ի՛մս են, ի՛մս են:

Յեվ յերկու ձեռներով հարձակվեց դրամ-
ների վրա, ինչպես գիշակերը վորսի վրա: Մի
քանի դրամներ գլորվել էին սենյակի անկյու-
նը: Մարիամն շտապեց նրանց գտնել և փորձեց
դրպանը դնել: Սակայն Վարդանը բռնեց նրա
ձեռը և այնպե՜ս ամուր կծեց, վոր խեղճ աղ-
ջիկը ցավից ճչաց, արտասովեց, բաց թողնելով
յուր ամբարը:

Բաղդասարը համբեց փողերը, դուրս յե-
կավ, — յերեսուն իննը ուսուրի:

— Եե՛, — ասաց նա, — հիմա մտածենք, ինչ
պիտի անենք այս փողերը: Արի, Վարդան, տուր
ինձ տոկոսով, մանեթին տասը կոպեկ տարե-

կան: Հա, դու չգիտես ինչ ասել ե տոկոս: Լսի՛ր. այս տարի դու ինձ տալիս ես, ասենք, տասը մանեթ...

Յեվ նա, մանրամասը բացատրելով տոկոսի նշանակութունը, ավելացրեց.

— Հասկացա՞ր...

— Հասկացա, — պատասխանեց խելոք մանուկը, — յես իմ փողերը տոկոսով չեմ տա: Թափիր դախլի մեջ, տուր ինձ:

Բաղդասարը տուփի կափարիչն ամբարցրեց և պատվիրեց Վարդանին շարունակել գրամ ժողովել:

Այժմ Վարդանը վազվզում էր փողոցներում, բակերում ու կտուրներում: Մարիամն այլևս չէր հսկում նրան և չէր ել կարող արդեն նա տասնումեկ տարեկան աղջիկ եր, տեղական սովորությամբ պիտի փակվեր տանը:

Բաղդասարը վարձեց մի լեզգի ծառա, վոր պիտի հսկեր Վարդանին: Որվա մեծ մասը մանուկն անց էր կացնում այդ լեռնականի հետ՝ խոհանոցում, թոնրատանը, բակում, փողոցներում: Ոսմանը — այսպես էր լեզգու անունը — հասարակ փայտից նրա համար շինում էր խաղալիքներ և յերբեմն պատմում նրան զանազան գիպվածներ Դաղստանի կյանքից: Վարդանը նստում էր նրա ուսերի վրա և պահանջում, վոր իրեն զրոսեցնի: Նա վրոններով անխնա հարվածում էր Ոսմանի կողերին, փորին, փոքրիկ մտրակով զարկում ուսերին.

կրծքին, յերբեմն յերեսին, յերևակայելով, վոր ձիու վրա յեր նստած: Հպարտ լեռնականը, ներքուստ վրդովվելով, ժպտալ յերեսին լուսկրում էր այդ վիրավորանքները քրիստոնյայի դավակից: Յեթե չկրեր, պիտի գրկվեր պաշտոնից, այսինքն՝ ամսական յերեք ուրբուց և մի փոքր հացից: Նա ինքն էլ հայր եր, ուներ Վարդանի հասակի մի տղա և յերկու աղջիկ, վորոնց թողել էր Դաղստանի լեռներում յուր կնոջ հետ: Հիշում էր զավակներին և հառաչելով չփում կոշտացած ճակատը, վոր յուր ծննդավայրի ժայռերի խորշոմներն ուներ: Յերբեմն, հոգնելով փոքրիկ բռնակալին ուսերի վրա զրոսեցնելուց, բաց էր թողնում նրան հարեան մանուկների շրջանը և ինքը հեռվից հետևում նրան: Վարդանը մեծ մասամբ ընկերանում էր այնպիսի մանուկների հետ, վորոնք հեղեյին և սիրով կատարում էյին նրա կամքը կամ թույլ էյին տալիս իրանց հարստահարել: Նրա վոսկեղոծ քամարը, սատինի արխալուղը, մանավանդ «ապոյկա» կոշիկները վայլումն անկարուրդներով ընկերներին ներշնչում էյին հարգանքի զգացում, միևնույն ժամանակ, չարժեքով նրանց նախանձը: Նա շատ անգամ անպատիժ խլում էր սրա ու նրա ձեռքից մի վորևե գնդակ, թուռցիկ կամ վեզ, հայհոյում էր կամ ծեծում, իսկ յերբ հանգչնում էյին յուր վրա ձեռք բարձրացնել, աղաղակելով վազում էր Ոսմանի մոտ: Յեվ յեթե լեզգի ծառան բա-

րեսիրտ չլինե՞ր, կատարե՞ր փոքրիկ բռնակալի հրամանները, բոլոր մանուկները վաղուց հաճամանդամ կդառնային, այնքան խիստ եր վարդանը: Սակայն պատահում եր, վոր նրան պաշարում եր վեհանձնության զգացումը: Այսպիսի հազվադեպ բոպեններին ընկերներին տալիս եր ծտի կտուցի չափ հալվա, մի քանի մսխալ աղանձ կամ մի խնձոր տասը կտորներէ բաժանած:

Նա միշտ գրպանում փող եր պահում՝ ու պարծանքով ցույց տալիս ընկերներին:

Ամառվա սկզբին Ոսմանը, չուգերին չգիմանալով, գնաց յուր հայրենիքը՝ աշնանը վերադառնալու պայմանով: Վարդանը մնաց անպաշտպան, կրճատեց յուր հարաբերություններն ընկերների հետ, ամփոփվեց ինքը յուր մեջ և ավելի սիրեց յուր տուփը: Այժմ մտածում եր միայն յուր գանձն ավելացնելու մասին: Ճշմարիտ ե, հայրը գրեթե ամեն յերեկո գցում եր տուփի մեջ վորեւե գրամ, բայց տարիներ պիտի անցնեյին մինչև նրա լցվելը: Յե՛վ ահա Վարդանը գտավ փող վաստակելու միջոց և սկսեց գործադրել ծնողներից թազուն:

Մի յերեկո Բաղդասարը տանը ինչ-վոր հաշիվներ եր անում, իսկ Գյուլյումը Վարդանի համար մետաքսյա շապիկ եր կարում, յերբ մյուս սենյակից վազեց Մարիամը և չչնջաց.

— Գնացե՛ք տեսե՛ք Վարդանն ինչ ե անում...

Մարդ ու կին մոտեցան դռներին: Նրանց աչքերին ներկայացավ հետեյալ տեսարանը. մյուս սենյակի անկյունում Վարդանը, վառ մոմն առջևը դրած, համարում եր մի բուռն արծաթե ու պղնձե դրամներ: Նա այնքան եր խորասուզված յուր գրադմունքի մեջ, վոր ծնողների մերձավորությունը չզգաց: Նրա մանկական ճակատը խորշումել եր, չրթունքները սեղմվել էյին, ձեռները հուզումից դողում էյին: Համբելով բոլոր դրամները, ձեռը դրեց ճակատին, նայեց առաստաղին—ինչ հիանալի նյութ նկարչի համար: Հետո նորից սկսեց համբել. նորից ձեռը դրեց ճակատին: Պարզ եր, վոր հաշիվն ուղիղ չե՛ր գալիս: Յե՛վ վորքան ավելի յեր համրում փողը, այնքան ձեռների դողոցն ավելանում եր, ականջներն ու ալտերը կարմրում էյին, չունչը սաստկանում: Այս յղթ-ութ տարեկան մանուկը սենյակի լուության մեջ, աղոտ լուսո առջև, հիշեցնում եր այն ավանդական ագահին, վոր մեն մենակ խուլ գիշերներն ստուգում ե յուր գանձը, հրճվում վոսկոմ հնչյունով, լուռ խոսում նրա հետ, վորպես մենասեր փրկաստփան յուր մտքերի հետ:

— Շրաչք ե, տղա չե,—անգիտակցաբար չչնջաց Բաղդասարը, կնոջ թեկից քաշելով:

Նա կամացուկ մոտեցավ վորդուն: Վարդանը գլուխը բարձրացրեց և, իսկույն յերկու ձեռներով փողերը թազցնելով, գոչեց.

— Ձեմ տա, չեմ տա, վոչ վոքի չեմ տա...

Նրա ճայնը, աչքերը, ամբողջ կերպարանքն արտահայտում էին յոթանասուն տարեկան ժլատի վոսկեմոլություն:

— Վո՞րտեղից են այդ փողերը, — հարցրեց հայրը:

— Ձեմ ասի, կծեծես ինձ:

— Դախի՞ց ես հանել:

— Ձե, աստված վկա, չե, յես եմ հավաքել. իմ աշխատած փողերն են:

— Քո աշխատած: Դու ի՞նչպես ես փող աշխատում: Ասա՛, թե չե-կծեծեմ...

Վարդանն ստիպվեց դադարիքը բացատրել: Բանն այն է, վոր մայրը գրեթե ամեն ոք նրան ուղարկում է մերձակա խանութները՝ գնելու զանազան մանր-մունր պարագաներ տան համար. սապոն, մոմ, լեղակ, լուցկի, մածուն և այլն: Վարդանն ամեն անգամ աշխատում է մի-մի, յերկու-յերկու կոպեկ հետ գցել յուր համար, և ահա գոյացել է այս գումարը:

— Խեղ՞ք տղա, խեղ՞ք տղա, — գոչեց Բաղդասարը հիացած:

— Ուրեմն, գողությո՞ւն ես արել, — հարցրեց Գյուլյումը, վոր միանգամայն համաձայն չեր ամուսնու հայացքին վորդու արարքի վերաբերմամբ:

— Իսկի ել գողություն չե, առուտուր ե, — պատասխանեց Վարդանն ամենալուրջ յեղանա-

կով, — բախկալից առել եմ եժան, քեզ ծախել եմ թանգ: Առուտուրականներն ել այդպես են փող աշխատում:

— Կերա՞ր, գոչեց Բաղդասարը, միանգամայն հափշտակվելով վորդու խելացի պատասխանով:

Յեվ, համբուրելով նրա ճակատը կրկնեց...

— Խեղ՞ք տղա, խեղ՞ք տղա:

IV

Առաջիկա աշնան սկզբին Բաղդասարը վորոչեց Վարդանին տալ ուսումնարան: Մի առավոտ մանկանը զարթեցրին կանուխ: Մայրն ամրապնդեց նրա վորովայնը մի գույգ ձվով, կարագ ու մեղրով և, որհնելով, հանձնեց հորը:

Ճանապարհին Բաղդասարն ամբողջ ժամանակ խրատում էր Վարդանին, բացատրելով ուսման նշանակությունը:

— Տես վորդի, — ճառարանում էր նա, — աշխարհն այ, որինակ, այս չինարի պես մի ծառ է: Մարդիկ վորդներ են, նստած՝ ուտում են ծառը ե: Վորդ կա, վոր զոչաղ ե. նա համառ շատ ե ուտում, համ շուտ շուտ: Վորդ կա, վոր տեղից չգիտե չարժվել. նա քաղցից սատկում է: Ուտելու համար ատամներ են հարկավոր: Մարդուս խելքը նրա ատամներն են: Ուսումը վոր կա մի սրոց ե, իմացիր հաա՛.

տաժանների սրոց: Յեթե անուսում խելոքն արժե
հինգ հիմարի, ուսում առած խելոքը տասն ա-
նուսում խելոքի արժե: Ուսում առած մարդուն
խաբելը շատ դժվար է. նա ինքն ուրիշներին
կխաբե: Հիմա քեզ տանում եմ ուսումնարան,
վող եմ ծախսելու հաա՛, հեշտ չիմանաս: Ա-
ֆարիմ չեմ ասի, յեթե յերկու-յերեք տարուց
հետո կոնսիստորի սեկրետար Ղահրաման-բեգի
պես ուսներեն չկոտրատես ու նրա նման
խնդիրներ չգրես: Ասենք, Ղահրամանիդ ել
հերը գոռբեգոռ լինի, ի՛նչ մարդ է, այն որը
չիթ առնելիս տասներեք կոպեկս-կերավ, բայց
ասում եմ ելի, մարդ ամեն բան պետք է իմա-
նա: Հենց վոր ուսումդ վերջացրիր, քեզ Աբրա-
համ աղայի յեղբոր Իսրայելի հետ ուղարկելու
յեմ Մակարիա, վոր ապրանք առնես հաա՛,
լա՛վ իմացիր: Այ, այն ժամանակ ջուխտ ձեռ-
ներովս կհանեմ թշնամիներիս աչքը: Ըըը՛,
յես նրանց հոր, պապերի, յոթ պորտի գե-
րեզմանները տակն ու վրա անեմ...

Վարդանը գլուխը քաշ լսում եր հոր խոս-
քերը, ամուր բռնած նրա ձեռը և մի քայլին
յերկուան անելով, հազիվ կարողանում եր հա-
վասար ընթանալ նրա հետ: Մերթ ընդ մերթ
Բաղդասարը, այս կամ այն խրատը վոր-
դու մտքում ամուր գրոշմելու համար, այնպես
պինդ եր սղմում նրա ձեռը, վոր մանուկը քիչ
եր մնում ցավից գոռա:

— Ուսումնարանում—չ բունակեց հայ-

րը,—վոչ վորք հետ չկուվես, բայց վոչ վորքի
հետ ել չընկերանաս: Գլուխդ քաշ բանիդ կաց:
Ընկերներից ոգուտ չկա, վնաս կարող է լինել,
ևս առավել աղքատ ընկերներից. մեկը գրիչ
կուզե, մյուսը թուղթ, թանաք, ել չգիտեմ
ինչ: Ասեղ չտաս, վոր աչքները կոխեն, իմա-
նում ես, ասեղ չտաս շան վորդիներին: Դեհ,
հասանք ուսումնարան, տեսենք վերջդ ինչ է
լինելու...

Ճիշտ այս պահին Վարդանը յերկու անգամ
փուշտաց: Վորովհետև գիտեր, վոր զույգ
փուշտոցը իեր է, իսկ կենտը՝ չառ, չրթունք-
ները սեղմեց, քթի ծակերը մատներով փակեց և
յերրորդ փուշտոցը զսպեց:

— Փառք ասածու,—գոհ յեղավ Բաղդա-
սարը:

Ուսումնարանը գտնվում եր քաղաքի վերին
կողմում, ոռնաց թաղում: Դա մի հասարակ
մեկ ու կես հարկանի շինություն եր դրսից պա-
տերը կավով սպիտակացրած: Հարևան տներից
նա տարբերվում եր նրանով միայն, վոր լու-
սամուտները յերկաթե ցանցեր չունեյին,
յերևի, այն պատճառով, վոր ներսում գողերի
համար հրապուրիչ բան չկար:

Դռների առջև Բաղդասարը յուր գույնը
գույն մեծ թաշկինակով սրբեց Վարդանի քի-
թը, վորի ծայրն, ի դեպս ասած, այն ժամա-
նակ հյուսթավորելու վատ սովորությունն ու-
ներ: Հայր ու վորդի մտան մի ընդարձակ քալ,

վորի յերկու կողմերը ներկայացնում էյին բաց տարածություն տախտակյա պարսպով շրջապատված: Դասերը դեռ չէյին սկսվել, աշակերտները վազվզում էյին բակում: Տեսչի խոհանոցի առջև դրոսնում էյին յերեք-չորս զույգ սազեր ու յերկու հնդկահավ, գլուխները հպարտ-հպարտ վեր ցցած, ինչպես դավառական չինովնիկներ: Նրանց վրաները թաց գետնի վրա թողնում էյին յեռանկյունի հետքեր, կարծես բլիթ էյին նախշում: Մի քանի բաղեր զվարճանում էյին գետնի մեջ փորած ավազանում, կտցահարելով կեղտոտ ջրի մակերևույթում լողացող փթած վարունգն ու սեխի կճեպները: Տեսնելով անծանոթ դեմքեր, մի հնդկահավ, կտուցը ցցած, վազեց առաջ, կարծես, հաչիվ պահանջելու: Բաղդասարը չուխայի յերկայն թևերով փախցրեց անհյուրընկալ թռչնին, մտքում մի ազդու հիշոց ուղղելով նրա տիրոջ հասցեյին:

Աշակերտներն իսկույն շրջապատեցին նորեկին: Այստեղ կային մի քանի ազգերի, կրոնների ու ազանդների մանուկներ, յուրաքանչյուրը հաղնված եր յուր ծնողների քեֆով ու նրանց կարողության համեմատ, ուստի խումբը ներկայացնում եր տարւոյների մի նկարչական խառնուրդ:

— Մյարթին Բաղդանդը չայ ե խմում, — ասաց մի թուրք աշակերտ:

— Քեզ հարցնող չկա, — բարկացավ Բաղ-

դասարը և, չուխայի թևերն ուներին դցելով, նստեց ուսումնարանի առջև դրած նստարանի վրա:

Աշակերտները նրա առջև կազմեցին կիսաշրջան և սկսեցին վրտից մինչև գլուխ դիտել Վարդանին: Հանկարծ Բաղդասարը, գլուխը ցած թեքելով, շրջանի արանքով նայեց հեռու վանդնած մի մանկան:

— Պզտի՛կ, ա՛ պզտիկ, — ասաց, — մին առաջ յե՛կ, ոեխդ տեսնեմ:

Մանուկը մոտեցավ, արխալուղի թևն ատամներով կռծոտելով:

— Աղա դու փալան կարող Ոհանի թոռը չե՞ս, յերկաթ ծախող Ասատուրի տղան:

— Այո՛, — պատասխանեց մանուկն ամաչելով:

— Աղա, մեջքիդ արծաթի քամա՞ր ես կապել: Փա՛հ, փա՛հ, ախար հայրդ սովաքյար ե, ըրը, յես նրա հոր վոսկորները... Դո՛ւ ել ես ուսում առնում... Փա՛հ, փա՛հ, աշխարհը լուսավորվեց, պրծավ: Անունդ ի՞նչ ե:

— Լեոն...

— Ոհո՛, բաս ասա Լեոն թագավորի քթի ծակիցն ես ընկել, ըրը, յես քո պապի փալանը...

Աշակերտները հըռ-հըռ ծիծաղեցին միա՝ համուռ:

Վերջապես ուսումնարանի պահապան Անդրեասն ազդարարեց, թե Մարտին Բաղդանիչը

գալիս է: Մի քանի վայրկյանում բակը դատարկվեց, աշակերտները վազեցին դասարանները: Բաղդասարը վոտքի կանգնեց, չուխայի թևերը ցած գցելով ի նշան հարգանքի և խոնարհության:

Յերկդասյան ուսումնարանի տեսուչ Մարտին Բաղդանիչը միջին հասակից քիչ բարձր մի մարդ էր, յերեսը չեչոտ, կուտած բեղերով ու կարճ միրուքով, վոր ծնոտի վրա յերեք մատնաչափ սափրած էր: Նրա աջ ալտի վրա կարինչ վոր բուժված վերքի հետք հինգ կոպեկանոցի մեծությամբ, վոր նրա դեմքին տալիս էր դաժանություն: Իրոք դժվար էր վորոշել այդ մարդու տարիքը, վորովհետև թեև միրուքն ալեխառն էր, բայց գլխի մազերը տակավին սև էին, թեև ատամները փթած ու սևացած էին, բայց քայվածքն ուներ պատանեկական աչխույժ, ձայնը՝ յերիտասարդական հնչյուն, իսկ կուտած բեղերը թամբաքուրի գույն ունեին, յերևի, այն պատճառով վոր ծխախոտը ծխում էր առանց մոնդչտուկի: Այս վերջին հանգամանքն ապացուցվում էր նաև նրա աջ ձեռի միջին մատի ու ցուցամատի դեղնությունով:

Նա մտավ դասարան գլուխն առաջ թեքած. կարելի չէր կարծել, վոր մի աներևույթ ձեռ կմշտում է նրա պարանոցը:

— Վզին դյուժբալ ունի, — չնչաց Վարդանը հոր ականջին:

— Սո՛ւս, — սաստեց Բաղդասարը, — գլուխ տո՛ւր, հարամ զադա:

Հայր ու վորդի անմիջապես հետևեցին տեսչին: Սկզբում Բաղդասարը մի քիչ շփոթվեց նրա դեղին կոճակներից, բայց, հիշելով, վոր յերկու տարի առաջ նրան ծախել է մզնդիրի համար յերեք արշին կապույտ մահուդ, հազաց ու մտքում ասաց. «քո հերն ել անիժեմ»:

— Բարով ես յեկել, — ասաց տեսուչը, — ի՞նչ կհրամայես: Վորդո՞ւդ ես բերել: Հա, լավ, շատ լավ, ուսում ե, կտանք ե՛լի: Սո՛ւս, զարչելինե՛ր: Խոնարհ տղայի յե նման: Իսկի գրել կարդալ չգիտե՞: Վոչինչ չուտով կսովորեցնենք...

Մինչ բանակցությունը շարունակվում էր, աշակերտներն սկսեցին թագուն-թագուն չափություններ անել: Նրանք զանազան միմոսություններով աշխատում էին միմյանց ծիծաղեցնել, բոթում էին իրարու, խղտղում, թղթի գնդակներ արձակում միմյանց վրա: Առանձնապես աչքի յեր ընկնում թուխ դեմքով ու ծուռ քթով մի աշակերտ: Նա այնքան ճարպիկ էր, վոր ձեռնասուն կապկի պես կկզում էր սրա ու նրա ուսերին կամ գլուխը դնում նստարանի վրա, վորտեքը ցցում ողի մեջ, հենց վոր տեսուչը յերեսը մի կողմ էր դարձնում:

Բանակցությունը Վարդանի մասին վաղուց վերջացած կլիներ, յեթե Մարտին Բաղ-

դանիչը բարեկամաբար չհետաքրքրվեւր Բաղ-
դասարի մասնավոր գործերով: Այս եւ վեր-
ջացնելով, նա սկսեց գանգատվել պարանոցի
խոցից:

— Աղբեր, մի շաբաթ ե քունս կտրվել ե,
անիրավն ասեղի պես ե ծակում վիզս: Սո՛ւս
գարշելիներ: Գլուխը վերե բարձրացնել չեմ
կարողանում:

— Յես ճարը դիտեմ, — ասաց Բաղդասա-
րը, — վերցրու մի գլուխ սոխ, միջից կես արա,
մրեն դիր այծի փիյ, կրակի վրա լավ սիրուն
խորովիր, հետո տաք-տաք դիր դյումբայիդ
վրա ու կապիր: Համ ցավը կկտրի, համ ել չիւ-
քը կքաշի...

Այդ պահին քիթը ծուռ աչակերտն ինչ վոր
բարդ սարտոմորտայլ եր ուզում անել: Հավա-
սարակչուությունը կորցրեց ու նստարանից ըն-
կավ հատակը, բարձրացնելով ահագին դղրդոց
ու թանձր փոշի:

Աչակերտները միաձայն քրքջացին:

— Այդ ո՞վ եր, — գոչեց Մարտին Բաղդա-
սիչը, — եհե, ելի դո՞ւ, գարշելիներից գարշելի
Մկիչ Չախմախչյան: Դեհ առաջ յեկ, տես-
նեմ, առաջ յեկ, ասում եմ, իժ, ոճի դավալ...

Քիթը ծուռ Մկիչը, կրակոտ աչքերը տես-
չի յերեսին հառած, անշարժ եր: Գիտեր ինչու
համար են իրան կանչում: Մարտին Բաղդասի-
չը, մի ձեռք վզին դրած, մյուսով քանոնը
բարձրացրած, մոտեցավ նրան: Մկիչը փա-

խավ: Տեսուչը վազեց նրա յետևից, վիզը թեք
պահած: Մանուկը բարձրացավ նստարանների
վրա: Տեսուչն աջողեց բռնել նրա արխալուղի
փեշը: Սակայն Մկիչը դուրս սլկվեց, արխա-
լուղը թողնելով տեսչի ձեռքում, և տկլոր
թռավ յուսմամբ փողոց:

— Տղերք, բռնեցեք այդ գարշելուն, —
հրամայեց տեսուչը:

Մի խումբ աչակերտներ, մեծ մասամբ մա-
լականներ, վազեցին նրա հրամանը կատարե-
լու:

— Այ, տեսնո՞ւմ եք, պարոն Բաղդասար,
ինչ սատանաներ են, գանգատվեց Մարտին
Բաղդասիչը, վզի ցավից չկարողանալով յուր
հայացքը Բաղդասարի գոտիից ավելի վերե
բարձրացնել, — հոգիս ես հանում գարշելիները,
հոգիս: Մեր պահապան Անդրեասի վորդին ե,
յերեք անգամ վռնդել եմ, ելի ընդունել: Ի՞նչ
անեմ, հայրը խեղճ մարդ ե, գալիս ե, վոտներս
ընկնում, աղաչում, լաց լինում: Գազանին
հազար կրթիր, հեջ մարդ կդառնա՞: Ի՞նչպես
հրամայեցիք: Սոխը խորովել, այծի փիյը,
պինդ կապել: Շնորհակալ եմ: Սուս, անիրա-
վագույն ավանակներ...

Ներս բերեցին Մկիչին՝ մի կողմից աչա-
կերտները բռնած, մյուս կողմից՝ Անդրեասը:

— Մարտին Բաղդասիչ, — ասաց հայրը, —
գրա աստվածը ողորդի ե, տուր թե կտաս փա-
փուկ տեղերին, հոգիս բողազս բերավ:

Այն ժամանակներն արքունական դպրոցներում ծեծն արգելված չէր, և Մարտինի՝ Բագանիչն ամենայն հաճույքով գործադրում էր յուր իրավունքը հաստատ համոզված, վարձեծից ավելի գորեղ կրթության միջոց չկա։ Նա Մկիչի ձեռների ամբերին տվեց տասներկու հարված, արտասանելով. «գարշելի՛ մեկ, գարշելի՛ յերկու, գարշելի՛ յերեք, ավանակ՛ չորս, չան՛ ձագ՛ հինգ և այլն...»

Մանուկը գոռալով գնաց յուր տեղը, ձեռները ծոցը դրած։ Սակայն յերկու բուպե չանցած, արխալուզը հագավ և, դեռ աչքերի արտասուքը չցամաքած, սկսեց ծամածռություններ անել տեսչի, Բագդասարի, նույնիսկ յուր հոր յետևից։

Ծեծի տեսարանը Վարդանի վրա խոր տպավորություն գործեց։ Նա մտքում յերգվեց՝ յերբեք տեսչի բարկությունը յուր դեմ չգրգռել։

V

Առաջին տարին Վարդանն ուսման մեջ ցույց տվեց բավական շնորք։ Սովորեց կարդալ ուսանելն ու հայերեն, նաև մի փոքր գրել։ Նա ամեն յերեկո դասերը կրկնում էր հոր մոտ և արժանանում նրա գովասանքին։ Սակայն հանկարծ նրա բանականությունը կանգ առավ, փորպես կամակոր եչ գետի մեջտեղում և, կարծես, այլևս չէր ուզում առաջ յերթալ։ Բայց և

այնպես մանուկն իրեն աշխատասեր էր. առնելով ձեռն ամենակարող համբերության մտրակը, սկսեց առաջ քշել բանականությունը, անխնա հարվածելով նրան։ Յեկ այն, ինչ վոր ընդունակ աշակերտները յուրացնում էյին առանց դժվարության, Վարդանը ձեռք էր բերում քրտինքով, բառի բուն մտքով։ Միայն մի առարկայում նա ընդունակություն ցույց տվեց—թվարանության մեջ։ Արդեն տանը, անդադար համբելով յուր փողերը, նա ընտելացել էր թվարանության չորս կանոններին։

Վարդանի դասարանական հարեանը ձախ կողմից դինադոր՝ Կարապետի վորդի Մինասն էր։ Շեկ մաղերով, հեզ, նիհար, հիվանդոտ դեմքով մի բարեսիրտ և ընդունակ մանուկ։ Հագնվում էր նա շատ աղքատ, կապույտ կտավից կարած արխալուզը կրծքի կողմում կարկատած էր մի քանի տեղ, իսկ նույն գույնի վարտիկն այնքան կարճ էր, վոր ասույա կոշտ դուլպաների վերևից յերևում էյին նրա նիհարիկ սրունդները։ Նա մեջքին կապում էր հաստ ասույա դոտի. միակ բանը, վոր պաշտպանում էր նրան ցրտից։ Սակայն յուր ցնցոտիների մեջ նա միշտ մաքուր էր մարմնով ավելի քան ով և է աշակերտներից։ Նրան անխաղաղ սիրում էյին բոլոր աշակերտները, վորովհետև յերբեք վոչ վոքի անախորժություն չէր պատճառում, վոչ վոքի չէր նախանձում և վոչ վոքի չէր մերժում յուր ոգնությունը, յեթե կարող էր մի վորև

բանով ոգտակար լինել: Յուր համեստ նախա-
ճաշը, վոր մեծ մասամբ բաղկանում էր հաց ու
պանրից, յերբեք մենակ չէր ուտում: Հենց ա-
ռաջին որը նա սկսեց ոգնել Վարդանին դասերի
մեջ: Ահա ինչու Վարդանն ընկերացավ նրա
հետ և սիրեց նրան, իհարկե, այնչափ, վոր-
չափ ընդունակ էր սիրելու:

Մինասի կատարյալ հակապատկերն էր
ներկայացնում Վարդանի աջ կողմի հարեանը:
Դա գլուխ կարող Աթանասի վորդի Մարտի-
րոսն էր: Նրա հակակրեւի բերանը, նեղ ճակա-
տի տակից միշտ գոգնովի նայող աչքերը, աղ-
ռավի կտուցի նման սուր քիթն արտահայտում
էին ըստ, նախանձոտ և կրքոտ հոգի: Նրա
ամենասիրելի զվարճությունն էր՝ միշտ
կմշտել յուր ընկերներին, միշտ դավաճանել
նրանց, միշտ նրանց մանկական չարություննե-
րի մասին գեկուցանել ուսուցիչներին կամ տես-
չին: Հենց առաջին որը նա մի յերկու անգամ
Վարդանին կմշտեց, կարծես, փորձելու հա-
մար, արդյոք, նորեկի մարմինը յուր հարեվա-
նությանը դիմանալու չափ ամո^ուր է: Վարդա-
նը վոչինչ չասաց, բայց մտքումը վորոշեց
ղգույշ լինել նրա հետ:

Այժմ Բաղդասարը հրամայել էր վորդուն
ամեն օր ճաշից հետո գալ խանութ: Նա ուզում
էր Վարդանին փոքր առ փոքր ծանոթացնել
առևտրական գործերին:

Խանութը գտնվում էր Զիրզիլ քաղաքի

ստորին մասում, մի ծածկված քարավանսա-
րայում: Այդ մի վոչ այնքան մեծ սենյակ էր
յերկու մասերի բաժանված: Յետևի մասը բռնը
ված էր դեռ չբացված ապրանքների հակերով,
առջևի մասը ներկայացնում էր բուն խանութը:
Այստեղ ապրանքը դարսված էր հատակի վրա,
պատերի տակ, վորովհետև այն յերանելի ժա-
մանակը Զիրզիլ քաղաքում այժմյան մաղաղին-
ների դարանների մասին պաշտօնաբեր չունեյին:
Բաղդասարը սովորաբար նստում էր խանութի
մեջ տեղում, մինդարի վրա կամ պարսկի պես
չորում, առջևն ունենալով պարսկական կես
գազն ու մի կեղատոտ համարակալ, վոր տեղ-
տեղ հիշեցնում էր պառավի ատամներ յուր
հատիկների պակասով: Վարդանը նստում էր
դռների առջև, սաքուի վրա: Մուշտարին գալիս
խսկույն վոտքի յեր կանգնում, ձեռները դնում
կրծքին ու սպասում հոր հրամաններին: Նա
ոգնում էր Բաղդասարին չթի կտորները բաց
անելում ու ծալելում, ծախած ապրանքը փա-
թաթելում: Նա ավելում էր խանութը, մուշ-
տարիներին խմելու ջուր էր տալիս, կրակ էր
դնում նրանց ծխաքարչի վրա և այլ այսպիսի
մանր ծառայություններ մատուցանում:

Շուտով Բաղդասարը հանձնարարեց նրան՝
վաճառել ապրանքի հակերից մնացած խսիր-
ներն ու պարանները: Գոյացած փողերի կեսը
պիտի տար հորը, իսկ մյուս կեսը զցեր յուր
տուփի մեջ: Այս առաջին գործում Վարդանը

ցուցց տվեց զարմանալի առևտրական ձիրք։ Հենց վոր հեռվից տեսնում եր մուշտարուն, շտապում եր դուրս թռչել, ցցվել նրա առջև, դեմքից արդեն դուշակելով յեկողին ինչ ապրանք ե հարկավոր։ Նա յուր խտիրներն ու պարանները, նաև կոտրոված արկղերը գովաբանում եր այնպիսի ջերմեռանդությամբ, վորպես պարսիկ դարվիչներն ամեն որ խանութների առջև փառաբանում եյին Ռուստեմի Ձալի ասպազները։

Յերեկոները, յերբ առևտուրը վերջանում եր, Վարդանը կողպում եր խանութի դռները և, բանալիները վերցնելով, հոր հետ տուն վերադառնում։ Այդ միջոցներին կարելի յեր նրա դեմքի վրա նշմարել առանձին լրջություն, վորով խիստ տարբերվում եր փողոցներում վազվրդող անհոգ մանուկներից։ Նա ինքն զգում եր յուր առավելությունը, և այս զգացումը նա արտահայտում եր բանալիների միջոցով, վորոնց զրնգացնում եր կատուդի կերպով, ընկերներին տեսնելիս։ Տանը նա հորը յենթարկում եր մանրամասը հարց ու փորձի այս կամ այն ապրանքի մասին։ Իսկ հայրը հրճվում եր, տեսնելով վորդուն այդչափ հետաքրքիր և հարցասեր։

Կարճ միջոցում Վարդանն այնքան սիրեց վաճառականությունը, վոր ուսումնարանն էլ դարձրեց յուր համար մի տեսակ շուկա։ Սկսեց աշակերտներին վաճառել ամեն ինչ, վոր կարող

եր վաճառել՝ ընկույզ, շաղանակ, աղանձ, հալվա, յեփած սիսեռ, փոխինձ և այլն։ Յերբմն պաքսիմատը, փաթաթում եր թղթի մեջ, քարով ծեծում մանրացնում, խառնում շաքարի հետ ու պտղուցը մի կոպեկով ծախում։ Առեվտուրը նրան ավելի յեր զբաղեցնում, քան նույնիսկ ընկերական խաղերը։ Այս առիթով քիթը ծուռ Մկիչը նրան յենթարկում եր ամենակծու հեղնության, իհարկե, ավելի գործով, քան խոսքով։ Անդուլ չարածձին Վարդանի համար դարձավ կատարյալ յերկնային պատիժ։ Ինչ ասես անում եր փոքրիկ վաճառականին կատաղեցնելու համար։ Խլում եր ձեռքից «ապրանքը», վազում, բարձրանում ուսումնարանի կոուրը, նստում յեզրին, վրտները ցած գցելով, և նրա աչքի առջև անուշ անում հալվան, աղանձը, փոխինձը։ Յերբմն հավաքում եր յուր շուրջն ընկերներին և ավարը բաժանում նրաց։ Հետո յուրաքանչյուրին տալիս եր միմի թղթյա կոպեկանոց և պատվիրում վճարել Վարդանին։ Աշակերտները, ծիծաղելով ու վրստոտալով, մոտենում եյին վաճառականին ու ասում.

— Սովզաքյար, ա՛ռ ապրանքիդ դիրք։

Սակայն այս բոլորը Վարդանին չեր վհառեցնում։ Հակառակ յուր հոր սկզբունքին, նա բնազդաբար հասկանում եր, վոր միայն մարդկանց բարեկամությունը կարելի յե չահագործել, իսկ մարդատեցությունից ոգուտ չկա։

Ուստի աշխատում եր վոչ վոքի հետ չկտրել յուր հարաբերությունը: Միևնույն ժամանակ, վոչ վոքի վատությունը չեր մոռանում և հարմար միջոցին վրեժն առնում եր յուրովի: Այսպես, որինակ. մի անգամ գանգրահեր Լևոնը, փալան կարողի թուր, վոր մոռացել եր տնից նախաճաշ բերելու, սաստիկ քաղց զգալով, խնդրեց նրանից մի կտոր հաց ու պանիր: Վարդանը մի որ նրանից ծաղրվել եր և այդ որից վոխ եր պահում նրա դեմ: Նա յուր հացի կտորը բաժանեց յերկու մասերի, մի մասի վրա դրեց համեղ պանիրն ու ասաց. «առ կեր»: Հազիվ Լևոնը ձեռք մեկնել եր, Վարդանը հացը ձգեց կեղտոտ ավազանի մեջ, ասելով. «վերցրու, կեր»: Հետո սկսեց յուր բաժինը խաչտել, քաղցած ընկերոջ ախորժակը բորբոքելով անողոք սառնասրտությամբ:

Մի որ նա ուսումնարան բերեց ծախելու տասը հատ փայտյա դգալներ: Ոսմանը չնորհքով մարդ եր. նա յեր չինել այդ դգալները: Վորպեսզի քիթը ծուռ Մկիչը չխանդարի իրան, Վարդանը մի գդալ նվիրեց նրան—առաջին նվերը յուր կյանքում: Այն ժամանակ Մկիչն ինքը հանձն առավ ծախել «ապրանքը»:

— Մածուն ուտելու գդալ, մածուն ուտելու գդալ,—վազվզելով բախում, գոռում եր նա,—ո՞վ ե ուզում, հատը յերկու կոպեկ:

Կես ժամում բոլոր գդալները վաճառեց ու փողերը հանձնեց Վարդանին:

Զատիկ որը Բաղդասարը Մարտին Բաղդանիչի համար ուղարկեց մտքում խոստացած մի գլուխ շաքարը և մի ֆունտ թեյը, ավելացնելով կես դյուսիս կոլենկորի թաշկինակ: Հետո ինքը բարեհաճեց գնալ անձամբ տեսչի մոտ՝ տոնը չնորհավորելու—միակ այցելությունը, վոր այդ որն արավ, բացի, իհարկե, Աբրահամ աղայից: Մարտին Բաղդանիչն ընդունեց նրան խորին հարգանքով և բարեկամաբար հանդիմանեց: Աստված վկա, նա չեր ընդունի այդ նվերը, յեթե իմանար, վոր աղա Բաղդասարը չի վերավորվիլ:

Սոսեցին Վարդանի մասին:

— Աչքիս լուսի պես եմ սիրում: Շատ խոնարհ տղա յե, արարքներից յերևում ե, վոր լավ ոջախի վորդի յե: Մինչև որս մի անգամ ել չեմ ծեծել: Իսկ յես, ինչու մեղքս թագցնեմ, սիրում եմ յերբեմն փոքրիկներին ծվծվացնել, մեծերին կարցեր նստացնել: Շա՛տ ել աշխատասեր ե, Պողոս—Պետրոսը վկա: Պաժալտա, ծխեցեք, յերեւելի թյություն ե, Մամսոնի իսկական դյուրեկ ե: Աչակերտներիցս մեկի հայրն ե ուղարկում ինձ: Չե, աստված պահի, լավ վորդի ունիք: Իսկի ընկերների հետ չի կովում: Ուրիշներն ել կովելիս քաշվում ե մի կողմ, մտիկ անում. վոր միմյանց մորթեն ել, մատ մատի չի խփի: Իսկ յերբ իրան են ձեռք տալիս, գալիս ե ու ինձ

զանգատվում: Հավանո՞ւմ եք թյուժյունը: Շատ լավն է: Հա, չմոռանամ ասել, տյումբալս ախար լավացավ, Վարդանն ասած կլինի, ձեր ճարն ոգնեց յերեք օրում: Ձե, յերևելի տղա յե Վարդանը: Գիտե՞ք ի՞նչ, հա, լավ միտս յեկավ, այժմ յանից սկսել է առուտուր անել: Հապա՛: Նա աշակերտներին ծախում է տեսակ տեսակ ուտելիքներ, փող է աշխատում: Իմ արևը, յես կյանքումս փորձուղ պես դոչաղ տղա չեմ ասել:

Դռների մոտ տեսուչն անփույթ յեղանակով հարցրեց.

— Լաջվերդի գույնի կաստոր ունի՞ր:

— Կճարվի:

— Պաժաշտա, մի բրյուկացու կտրեցեք, տվեք Վարդանին, բերի: Փողն, իհարկե, նաղդ կտամ: Բրյուկիս քամակը մաշվել է, ա՛յ, տեսե՛ք, ամոթ չլինի...

Յեվ Մարտին Բաղդանիչը, յերեսը չուռ տալով, հետ արավ մունդիրի փեշը և ցույց տվեց վարտիկի մաշված տեղերը:

— Աչքիս վրա, ասաց Բաղդասարը, իսկ մտքում ավելացրեց. «քո՛ ել, կաստոր ծախողիդ ել, չարվար կարո՞ղիդ ել յոթը պորտը»...

VI

Մի օր բարի Մինասը դասամիջոցին դարձավ Վարդանին.

— Ի՞նչու մեր տուն չես գալիս:

Վարդանը տատանվեց ճիշտ պատասխան տալու: Ամաչում եր ասել, վոր հայրը պատվիրել է վոչ վոքի հետ մոտիկ ընկերություն չունենալ, մանավանդ մի ինչ վոր զինագործի վորդու հետ:

— Եղուց յե՛կ, — հրավիրեց նա, — կդա՞ս:

— Վոր զամ ի՞նչ կտաս:

— Ինչ կտա՞մ — արտասանեց Մինասը, չիմանալով ինչո՞վ կարող է գրավել Վարդանին, — մածուն սիրո՞ւմ ես: Մենք մի չավ կով ունինք, մայրս է կթում: Ամեն օր մենք ուտում ենք մածուն, թանով, կաթնով: Սիրո՞ւմ ես:

— Յես սեր եմ սիրում:

— Սե՞ր: Մայրս մեկ սեր չի տալիս: Յուր է պատրաստում նրանից ու ծախում: Բայց կասե՛մ, վոր քեզ համար սեր պահի: Կդա՞ս:

Վարդանն այլևս չկարողացավ իրեն գտակուռ ասաց:

— Ախր յես քո ընկերը չե՛մ:

— Ի՞նչու:

— Դո՞ւ ով, յե՞ս ով: Հայրս ասում է. սովորաբարի վորդին չի կարող արհեստավորի վորդու հետ ընկերանալ:

— Հաո՞, — արտասանեց Մինասը միամբարար և, անդիտակցօրեն նայելով ընկերոջ վոսկեզոծ քամարին ու փայլուն կոշիկներին, կարմրեց, — յես չեյի իմանում: Այդ մասին ավետարանում գրա՞ծ է:

— Ավետարանն ի՞նչ գործ ունի այստեղ:

— Ինչպես չե՞ս, իմ հայրն ամեն յերեկո՝ կարդում ե ու ասում՝ ամեն հրաման ամենա-
րանից կամ աստվածաշնչից ե գալիս։ Ուրեմն
մեր տուն չե՞ս կարող գալ, ամո՞թ ե։ Ափսո՛ս։

Սակայն Վարդանը չէր ուզում վերափոխել
բարեսիրտ ընկերոջը, վոր ամեն որ նրան դա-
սեր եր սովորեցնում, ուստի հարցրեց.

— Ձեր կովը հորթ ունի՞ր։

— Իհարկե՛ս, ունի։ Շատ սիրուն ու չաղ
հորթ ե։ Ամեն որ ճաշից հետո տանում եմ նրան
քաղաքից դուրս արածացնելու։ Այնքան յոնջա
ու կաթնուկ ե ուտում, այնքան ե ուտում, վոր
փորն ուռչում ե յերկու կողմից տկճորի պես։

— Ասում ես եզուց կիրակի՞ր, յե։

— Կիրակի յե։

— Մեր դուքանը փակ ե լինելու եզուց,
տեսնենք, կարելի յե գամ։

— Հաա՞, բաս մայրիկիս ասեմ քեզ համար
սեր պատրաստի։

— Ինձ չե՞ս կանչում, — մեջ մտալ նախան-
ձոտ Մարտիրոսը, վոր ներկա յեր այս խոսակ-
ցությանը։

— Դու առանց կանչելու ել գալիս ես, —
ասաց Մինասը։

— Թող եզուց չգա, — չչնջաց Մինասի ա-
կանջին Վարդանը, վոր ամբողջ հոգով ատում
եր Մարտիրոսին։

— Ի՛նչ ես փնթփնթում, — գոչեց նա-
խանձոտ մանուկը բութ մատի հոդով լոթելով

Վարդանի կողը, — աա՛ հասկացա։ Յես սով-
դաքյարի վորդի չեմ, հաա՞։ Իմ հայրը գզակ
կարող ե, բայց քո հորից ել, պապից ել, պա-
պիդ-պապիցն ել մեծ մարդ ե։ Դիտե՛ս, ինչ
մեծամեծներ են գալիս մեր դուքանը։ Յերեկ
աղուղուչներն ինքն եր յեկել, հասկանո՞ւմ ես։

Վարդանը բարձրաձայն ծիծաղեց։

Զինագործ Կարապետի տնակը գտնվում
եր թաղի վերջում, վորից դենը կային միայն
մի քանի խրճիթներ, այնուհետև քաղաքը վեր-
ջանում եր։ Այս տնակը բաղկացած եր ընդա-
մենը յերկու փոքրիկ սենյակներից, սրանց կից
գոմից ու թոնրատնից, վորը, միևնույն ժա-
մանակ, և խոհանոց եր։

Վարդանին այնտեղ ընդունեցին մեծ հար-
դանքով։

Կարապետը, վոր նաժդակով սրբում եր
մի յերկայն հրացանի փող, իսկույն մի կողմ
դրեց սոսկալի զենքը և վտաքի կանգնեց, կոչա
ձեռը պարզելով հյուրին։ Իսկ նրա ամուսի-
նը — Թագուհին գրկեց ու համբուրեց նրան,
ասելով. «աստված քեզ ջուխտ ձեռներով պահի
մորդ համար, քալա»։ Դա սիրուն դեմքով,
հազիվ քսանութներ տարեկան, գեղեցիկ աչ-
քերով, սև ունքերով, բացդույնի մաղերով մի
կին եր։ Հարևան կանայք միշտ նրան նախա-
տում եյին, վոր չի ուզում գլխի մազերը հի-
նայով ներկել իրանց պես։ Յեվ այս իսկ պատ-
ճառով նրան անվանում եյին «մատուչկա»։

Թեև այս բանն այն ժամանակվա տեղական հայ կանանց բերանում ունեւր վատ իմաստ, բայց Թագուհին չեւր վիրավորվում: Մաղբողներին նա, ներողամտաբար ժպտալով, պատասխանում եւր. «ամէլի լավ ե՛» հայ քրիստոնյայի կնիկը մատուցկայի նմանի, քան մի թուրք Թաթմայի կամ Սաճճայի»: Ով գիտե, գուցե բնական ճաշակը նրան թելագորում եւր, վոր բաց գույնի մազերը խիստ ներդաշնակում են յուր խոշոր աչքերի մուգ գույնին և սև ունքերին:

Կարապետը վերցրեց մի յերկայն դաշույն և սկսեց սրբել նրան այնպիսի յեռանդով, վորպէս Ռիզոյետտո ոպերայում ավագակ Սպարաֆուչիլեն և սրբում յուր սուրբ:

— Բաղդասար աղան մեր քաղաքի սյուներից մեկն ե՛, — տապց նա, դաշույնը պահելով լուսո դեմ, վոր տեսնի, չկա, արդյոք, նրա վրա մի վորեւ բիծ, — մեր պարտքն և նրան պատիվ տալ: Այ կնիկ, յերեխային մի բան տուր ուտելու:

Այդ մարդու սիրած դժբաժնունքներից մեկն եւր միշտ մի վորեւ բանով հյուրասիրել յուր վորդու հասակակիցներին: Գրեթե ամեն յերեկո, խանութից տուն վերադառնալիս, փողոցում մանուկներին բաժանում եւր զանազան մրգեղեն: Յեւ մանուկները սիրում եյին այդ կլորիկ դեմքով, մի փոքր ցցված ալտերով, մեծ ու բարեհամբույր բերանով մարդուն,

վորի աչքերը, չնայելով քառասնամյա հասակին, արտահայտում եյին մանկական անմեղութուն: Նա վո՛չ միայն բարի յեր, այլև համբերողամիտ: Կնոջ հետ վարվում եւր մեղմ, զավակներին պաշտում եւր, յերբեք Մինասին չեւր ծեծում: Նա գիտեւր գրել-կարդալ, վորովհետև քահանայի վորդի յեր: Յերեկոներն ազատ ժամերին բարձրաճայն կարդում եւր ավետարան կամ աստվածաշունչ վանկ-վանկ, յուրաքանչյուր բանն առանձին շեշտելով յերբեմն յերկար բառերի կիսում, նաև տողավերջերում, վերջակետ դնելով:

Ներս մտավ Մարտիրոսը և իսկույն փափազ զգաց Վարդանին կմշտելու, տեսնելով նրան Կարապետի մոտ նստած: Թագուհին մեջտեղ բերեց սերի զավաթը և սկուտեղի վրա մի ամբողջ թարմ հաց ձեռով կտրտած (զանակով կտրտելը մեղք եւր համարում):

— Յես ել եմ դայմադ ուզում, — գոռաց նրա դուստրը, յերեք տարեկան Հերիքնազը, սենյակի մյուս անկյունից:

Վարդանը նայեց այն կողմ և բարձրաճայն ծիծաղեց: Մինասի քույրը մի տարի ու յերկու ամսական յեղբոր՝ Սամսոնի հետ միկենույն ափսեյից մածուն եւր ուտում: Սամսոնի ձեռները տակալին լավ ուսումնասիրված չլինելով ստամոքսի ճանապարհը, մածունը, նախքան բերանին հասցնելը, քսում եյին քթին, ծնոտին, ականջներին, ճակատին, կոկորդին

Այժմ նա այնքան չաղախել էր ինքն իրան, վոր ամբողջ գեմքից յերևում էյին միայն սաթի պես սև աչքերը:

— Ա՛ կնիկ, այն մայմունիդ էլ մտի՛կ ա-
րա, — ասաց Կարապետը, մեղմ ծիծաղելով:

— Փչա՛նաս դու, Սի՛մոն տղա, — գոչեց
Թադուհին և, մոտենալով, մի թույլ հարված
տվեց փոքրիկի փափուկ տեղին:

Նա վերցրեց մածունի ափսեն: Սամսոնն
անասելի վայնասուն բարձրացրեց: Թավալվեց
մեջքի վրա ու սկսեց ձեռներն ու մերկ վոտներն
ուժգին թափով զարնել հատակին: Կարելի չէր
կարծել, վոր նրան ձգեցին յեռացրած ջրի մեջ:
Կատարելով այս սովորական գործողությու-
նը, վոտքի կանգնեց, հարձակվեց քրոջ վրա և
սկսեց կծոտել նրա վիզը, յերեսը, ուսերը:
Այս ել վերջացնելով, չորքոտանի կանգնեց,
գլուխը դրեց հատակին և, մերկ վոտների ա-
րանքով նայելով հոր յերեսին, սկսեց բղավել
կոկորդի ամբողջ ուժով: Աստված գիտե ալլա
ինչ ոյիններ ցույց կտար պստիկ անարխիստը
հյուրերին, յեթե մայրը չվերցներ նրան և
չտաներ մյուս սենյակ, ճանապարհին նրա փա-
փուկ տեղերին տալով քանի մի խրատիչ հար-
վածներ:

Իսկ Հագիվ վերջացել էր այս տեսարանը,
մեկը, գնդակի պես, ներս սլացավ Մկիչը:

— Բարի լույս, ո՛ւտտա Կարապետ,
միայն քեզ մի ջվալ բարով և ուղարկում, —

գոչեց նա վերին խոտիճանի համարձակ, —
քեֆդ լա՞վ է: Մի՛նաս, ինձ համար մածուն
պահե՞լ ես: Ոհո՛, վաճառական Վարդանն ե՞լ
այստեղ: Բա՛րով, աղա, հաղար բարով. ապ-
րա՞նք ես բերել ծախելու, թե՞ փող ես բերել
չահով տալու: Ա՛ քթի մազ, դու ե՞լ ես ա՛յս-
տեղ — դարձավ նա Մարտիրոսին, վորն արդեն
աջողել էր տասնումեկ անգամ կմշտել և իննը
անգամ բռթել Վարդանին:

— Գո բանը չե, փնթփնթաց Մարտիրո-
սը:

— Ինչ ասացի՞ր, իմ բա՛նը չե, — գոչեց
Մկիչն ու նույն վայրկյանին Մարտիրոսի գլխի
վրայով մի վոստում գործեց, — քթի մազ,
անխեր Թոմաս, յարամաղ: Աղա, այստեղ ու-
խիդ մտիկ անել չեն ուղում, ի՞նչ ես յեկել
աներես շան պես թագնել: Ոհո, տեսե՛ք, սեր
և ուտում... Հե՛ռու կանգնիր, Թադուհի բա-
ջի, հե՛ռու, — բացականչեց չարածին, վերց-
նելով հրացանը և ուղղելով Մարտիրոսի կրծ-
քին:

Մարտիրոսը գոռաց, գունատվեց և փա-
խավ թագնվեց Կարապետի քամակում:

— Մի՛ վախենար, վորդի, հրացանը դա-
տարի ե, — ասաց զինագործը և շտապեց սոս-
կալի գնքը խել Մկիչից: — Կրակի կտոր ե,
խո՞մ յերեսիս չե՛: Գո հոր վիզը չկտորվի, Մկիչ
տղա:

Մկիչը բռնեց Մարտիրոսի տեղը և սկսեց

արագ—արագ վոչնչացնել սերը: Վերջացնելով նախաճաշը, նա կարապետին թախանձեց պատմել ավազակապետ Մուլա-Ղանիի մասին, վորն այն ժամանակներն ամբողջ Զիլզիլ գավառը սարսափի մեջ եր գցել: Կարապետը սիրում եր պատմել այդ ավազակապետի սխրագործութիւնները, յերբեմն այնպիսի թանձր գույներով, վոր ահ ու սարսափ եր ազդում ունկնդիրներին վրա...

Մի վայրկյանում նրա շուրջը կազմվեց հետաքրքիրների մի խումբ, պատրաստ նրա յուրաքանչյուր բառը կլանելու նույն ախորժակով, վորպես կլանեցին սերը:

VII

— Մուլա-Ղանին, վո'րդի, աստված նրա տունը քանդի, վոր քանդեց սաղ աշխարհի տունը, պրծավ,— այսպես սկսեց զինագործը, բեղերը չփելով:— Նա մա'րդ չե, հոգեհան է: Ելի նորերս յոթանասուն հոգու գլուխ ե կտրել սոխի պես:

Այս առաջարանից ամբողջ առեղիտորիա՝ յի մարմնով սարսուռ անցավ: Բոլորը լարեցին իրանց խելիքը, մանավանդ Մկիչը:

— Արդուրահմանի քարվանը, որը մթնած չմթնած, կանգնում ե Ղզըլ-դաղ սարի տակ, մի աղբյուրի մոտ,— շարունակեց Կարապետը, բռնելով բեղերից մեկը և նայելով նրա ծայրին:— Քանուհինգ ուղտի, յերեսուն ձիու և

իննը անգամ իննը ելի մեջքից բռնները վերցնում են: Բռնները վերցնում են, հեյվաններին բաց են թողնում արածելու: Բաց են թողնում արածելու, Արդուրահմանը ծառաներին հրամայում ե փլավ յեփել: Բրինձը լվացած, չլվացած, հեովից յերևում ե մի ձիավոր: Արդուրահմանը մատը կծում ե, թուֆանդը վերցնում: Թուֆանդը վերցնում ե, առաջ գնում: Առաջ ե գնում ու գոռում. «ա'դա, ո'վ ե յեկողը»:— Աստծու հյուրը, պատասխան ե, լրսվում: «Աստծու հյուրն աչքիս վրա տեղ ունի, համե'ցեք»:— Սալամ Ալեքիմ: Ալեքիմի Սալամ: Յեկողն ասում ե. «Արդուրահման, քաղցած եմ, մի բան տուր ուտելու»: Արդուրահմանը, դուք եք աղաներս, հրամայում ե՝ փլավ բերել: Զիավորը ցած ե գալիս ձիուց: Դե'ս-դե'ն, իմացվում ե, վոր սովաքյար ե, գնում ե Ղարրիստան վոչխար գնելու: Փլավն անուշ են անում, պառկում են քնելու: Քարվանում յերեսունուհինգ մարդ ե լինում. վո'չ ավելի, վո'չ պակաս: Քնած-չքնած, Արդուրահմանը մի թմիոց ե լսում: Թմիոցը լսում ե, վոտքի յե կանգնում, ծառաներին ել զարթեցնում: Հա'յ դես, հա'յ դե'ն, ձիավորը չկա' ու չկա'. տափով' ե անցել, յերկինքն ե թռել չկա' ու չկա'... Հիմա՝ յեթե հարիֆ եք, իմացե'ք. ո'վ եր ձիավորը:

— Դեհ—պատասխանեց Մարտիրոսը:

— Զե':

— Սուրբ Սարգիսը, — պատասխանեց Մինասը, յերեսին խաչակնքելով:

— Ախմա՛խ, սուրբ Սարգիսը թուրքի փլալ կուտե՞ր, — նկատեց Կարապետը:

— Յես ասեմ՝ ով եր. Մոլլա—Ղանին, — մեջ մտավ Մկիչը:

— Աֆարի՛մ տղա, լա՛վ իմացար: Նա ինքն է լինում:

Մանուկները միաժամանակ սարսափելի ճչացին: Մկիչը յուր դուռնը բոլորովին մոտեցրեց զինագործի քթին, արմուկները հենած ծնկներին և ձեռներով ծնոտը բռնած:

— Դուք եք աղաներս, — շարունակեց Կարապետը, թամբաքուրի չոր տերեւն ափերի մեջ տրորելով, վոր չիբուխը լեցնի, — ինքը Մոլլա Ղանին է լինում: Դո՛ւ մի ասա, յեկած է լինում իմանալու՝ քարվանում քա՛նի թուֆան—գավոր կա, ի՛նչքան ապրանք և այլն:

— Ա՛յ սիրտ, — գոչեցին մանուկները միաբերան, բացի Մկիչից:

— Ա՛սլան ե, խոմ մարդ չե: Հա. հենց վոր իմանում ե քարվանում մի քանի հազար թումանի ապրանք կա, գիշերվա կիսին ձի յե նրստում, գնում անտառը, ընկերներին հավաքում, հետ գալիս...

— Հետո՞, հետո՞...

— Առաջ—առաջ՝ Արդուրահմանին կապում ե ծառին, հետո՝ ծառաների վիզը մեկ—մեկ կտրում, հետո յեւ ընկնում մյուսների վրա—

տո՛ւր—հա կտաս: Դե՛ս կտորում, դե՛ն կտորում մի ժամում տասնուհինգի գլուխն է թռցնում, տասնումեկի փորերը պատռում, ջիզարները հանում, յերեսունուհինգին դյուլլախորով ե անում, յերեքին միջից կես անում, չնեբին տալիս, յերկուսին չորս—չորս կտոր ե անում, մի քսան—յերեսնին եւ կիսամահ անում, վորի ալանջը կտրելով, վորի քեթը, վորի լեզուն...

— Ինչո՞վ. թրո՞վ, թե՞ խանչալով, — հետաքրքրվեց Մկիչը:

— Ղլինջով:

Տասնուհինգ, տասնումեկ, յերեսունուհինգ, յերեք, յերկու, քսան, յերեսուն, Արդուրահմանը, ծառաները, — արտասանեց Վարդանը, — Կարապետ ապեր, դա հարյուրից անցավ: Դու ասացիր, քարվանում, վոչ ավելի վոչ պակաս, յերեսունուհինգ մարդ ե լինում:

— Յա՛նղլըչ ես, չա՛տ ե լինում, բա՛լա, — ասաց Կարապետը, մազու չափ չչփոթվելով, վասն զի, յերբ վոգեւորվում եր, ամենից առաջ ինքն եր հավատում յուր յերեւակայության ստեղծագործությանը:

— Հետո՞, հետո՞, — կրկնեց Մկիչն անհամբերությամբ:

— Հետո ամենին թալանում ե, տկլոր բաց թողնում: Ապրանքը բարձում ե ձիերի վրա ու, զարչապարին թքելով, հա՛յդա, փախչում...

— Բաս քարվանում մի հատ տղամարդ եւ

ե չի՞ լինում—գոչեց Մկիչը վրդովված,—այ վախկոտնե՛ր...

Նրա աչքերը հուզում էր վառվել եյին, այտերը կարմրել, չունչը սաստկացել սարսափելի պատմվածքի ազդեցութ՝յունից:

— Յես լինեյի Արդուրահմանի տեղը,—մեջ մտավ Մարտիրոսը,—փլավի մեջ մկնդեղ կածեյի, Վտայի Մուլա-Ղանիին, կուտեր ու տեղն ու տեղը կսատկեր:

— Քանի՞ հազար թումանի ապրանք է թալանում,—հետաքրքրվեց Վարդանը:

— Հա չա՛տ, վորդի, հա չա՛տ: Ասում են՝ միայն յոթը տուրակ վոսկի յե լինում:

— Ի՞նչ, ա՛փսոս,—արտասանեց Վարդանը հոգու խորքից,—գոնե մի տուրակ իմ ձեռքն ընկներ:

— Խե՛ղճ մարդիկ, խե՛ղճ մարդիկ,—գոչեց Մինասն արտասովալի ձայնով,—ինչե՞ւ «Հրաժարիմք» չեն ասել: Յեթե «Հրաժարիմք» ասեյին, գիշերը քարվանի չորս կողմը յոթը շարք յերկաթե պարիսպներ կկանգնեյին. ավազակները չեյին կարող մոռենալ:

Մի փոքր անցած, մանուկները դուրս յեկան սենյակից խաղալու: Մինասն առաջարկեց զնալ մերձակա բլուրը: Նրանք իրանց հետ տառան հորթին: Փողոց դուրս գալիս Մկիչը ցանկապատի միջից դուրս քաչեց չորս ցից յուր և ընկերների համար, ասելով.

— Հարկավոր կգա:

Յեվ, իրավ, շուտով փայտերը հարկավոր յեղան: Հենց վոր մանուկները բարձրացան մերձակա բլրի գագաթը, հանդիպեցին մի խումբ թուրք պատանիների: Հակառակի պես՝ հենց այդ պահին զրգովեց հորթի ազատասիրութ՝յան բնազդը: Նա խլեց կապը Մինասի ձեռքից և փախավ, պոչը ցցելով ոգի մեջ վորպես թեթևամտութ՝յան դրոշ: Նա վազում եր դեպի մի դեղնազույն կով, յերևի, յուր մոր տեղն ընդունելով նրան: Թուրքերն իսկույն բռնեցին նրան:

— Բա՛յ թողեք,—աղաղակեց Մինասը հեռվից:

— Յեթե կարող ես, ինքդ յե՛կ, տա՛ր,—խորխտացին թուրքերը:

Նրանք սկսեցին հորթին չարչարել: Մեկը նստեց նրա մեջքին, մյուսն ականջներից բռնած առաջ եր քշում, իսկ մնացյալները փայտերով բղբզում եյին: Դրութ՝յունը տաղնապալի յերպետք եր—կամ ուժով հորթին ազատել, վոր անկարելի յեր առանց կովի, կամ թուրք տալ, վոր թուրքերը տանեն նրան: Մարտիրոսն սկսեց հեռվից թուրքերեն հայհոյել այնպիսի կեղտոտ հիշոցներով, վոր դիպչում եյին հակառակորդների հավատին: Թուրքերից մեկը քար արձակեց և դիպցրեց Մինասի վոտին: Խեղճ մանուկը ցավից աղաղակեց, բայց վորովհետև յերկչոտ չեր, չփախավ:

— Տղե՛րբ, չա՛տվոր են, բայց չվախենա՛ք,

—գոչեց քիթը ծուռ Մկիչը,—դուք այստեղից առաջները պահեցեք, յես այս ըոպեյին կգամ...

Ասաց և իսկույն վազեց անհետացավ բլրի յետևում: Վարդանն ահից դողում էր և արդեն մտածում էր փախչելու մասին: Մարտիրոսը շարունակ հայհոյում էր:

Հանձնելով հորթին ընկերներից մեկին, թուրքերը միահամուռ վազեցին Մինասի վրա և մի ըոպեյում շրջապատեցին նրան հովվի շներով: Բոլորը զինված էին թոնրում խանձած, ապակիով հղկած և յուղած փայտերով: Մի քանիսը չուխաները հանել էին և վահանի ձևով թևներին փաթաթել: Չնայելով վտանգին, Մինասը չեր փախչում: Նա այնքան էր սիրում յուր հորթին, վոր պատրաստ էր մինչև մահ կռվել նրա համար: Նա գունատ էր, աչքերը պսպղում էին, նիհար կուրծքն ուռել էր:

Նրա մեջքին և ուսերին տեղացին փայտերի հարվածներ, իսկ ինքը մեկին շարքից դուրս գցեց մի աջող հարվածով:

Թշնամիները կատաղեցին նրա անվեհերությունից: Այն ինչ՝ Վարդանն ու Մարտիրոսն ավելի հեռացան, բռնեցին ապահով դիրք, վորպեսզի հարկ չեղած միջոցին տմարդաբար փախչեն անվտանգ: Մինասը բոլորովին մենակ էր, թշնամիներից չլիքաված, վորպես մի յեղջևու, շների վոհմակից: Բայց նա չեր ել մտածում, թե առանց յուր սիրելի հորթի կարող է տուն վերադառնալ: Նա ոգնության կանչեց

ընկերներին, բայց անողուտ: Նա դարձյալ մի քանի հարվածներ ստացավ, ձեռք թուլացավ, բայց փայտը բաց չթողեց: Հարմար վայրկյան վորսալով, նա հարվածեց մեկի գլխին և ջաղեց: Այն ժամանակ թուրքերը բռնեցին նրան և սկսեցին խեղդել: Հետո գլորեցին գետին և սկսեցին վոտնակոխ անել: Խեղճ մանուկը հուսահատությունից սարսափելի ճչում էր:

Հանկարծ բլրի յետևից հայտնվեց Մկիչը յերկու հասակակիցների հետ:

— Ադա, հուռա՛, Մուլլա-Ղանին յեկավ, — աղաղակեց նա թուրքերեն և հարձակվեց թշնամիների վրա:

Թուրքերը չփոթվեցին, Մինասին թողեցին գետնի վրա կիսաշունչ: Մկիչն սկսեց հարված հարվածի յետևից թափել նրանց գլխին: Մանյովրն անսպասելի յեր: Թուրքերն սկսեցին հետ նահանջել: Սակայն, վոր կողմ՝ դիմում էին, հանդիպում էին արագաշարժ Մկիչի և նրա ոգնականների հարվածներին: Վարդանն ու Մարտիրոսը սիրտ արին առաջ վազելու: Այդ միջոցին Մինասն էլ վոտքի յեր կանգնել: Թուրքերը, յեղ գտնելով, փախան: Բայց հորթը դեռ նրանց ձեռքումն էր:

— Ադա, մի՛ վախենար, հորթին ել կազատենք այդ քաչալների ձեռքից, — գոչեց Մկիչը, վազելով թուրքերի յետևից:

Բարեբաղդաբար, հորթը մի գորեղ ցնցումով գլուխն ազատեց, փախավ, դարձյալ պո-

չը վեր ցցելով. այս անգամ, կարծես, իբր հաղթութեան գրոշ: Կյանքում նա յերբեք այսպիսի խելոք բան չեր արել: Մկիչը վաղեց ու նստեց նրա վզին կապած պարանի ծայրի վրա, գոռալով.

— Աղա, հուռոռ'...

Վռնդելով թշնամիներին, աղատելով հորթին, փոքրիկ Սուվորովը հոգնած, հեաշով, պառկեց մեջքի վրա կանաչազարդ գետնին: Այժմ միայն Վարդանն ու շարժւոյն նրա յերկու ողնակներին վրա: Մեկը զանգրահեր Լեւոնն էր, նա, վորին Բաղդասարը ծաղրեց ու սոմնարանում առաջին որը: Մյուսը մի վոտաբորիկ, կիսամերկ մանուկ էր Սահակ անունով, մեկը փողոցային շրջմուխներէից, վորոնց հետ Վարդանին խստիվ արգելւած էր վորեւէ հարարերություն ունենալ:

— Յես տուն եմ գնում—ասաց Վարդանը:

— Միասին կգնանք, սպասի՛ր, մի քիչ խաղանք, հետո.—ասաց Մկիչը:

Սակայն Վարդանը յուրը պնդեց: Վերջապես, ընկերները հասկացան, վոր նա չի ուզում Սահակի հետ մի խմբում մնալ: Մկիչը վրդովվեց: Վաղուց արգեն նա հոգու խորքում ատում էր Վարդանի գոռոզությունը:

— Չե՛ս սիրում, հաա՞, — գոչեց նա, վոտաբորի կանգնելով և փայտը ձեռում ամուր սեղմելով, — աղա՛, սովաքայարի տղա, Սահակը քեզ

պես տասին արժե՛: Տեսա՛ր ինչպես ձեզ աղատեց թուրքերի ձեռքից: Նրա նման փայտ խփող չկա: Եե՛, փայտ խփելն ինչ է, մի յերգել գիտե՛, վոր քո տեր—Սահակը նրա մոտ հե՛չ բան: Ա՛ղա, Սահակ, մի «Առավոտ լուսո» կլկացրու, թող նամարդը լսի...

Առանց յերկար սպասել տալու, Սահակը հենվեց հովվի պես յուր փայտի վրա և յերգեց «Առավոտ չուսո» — կիսամանկական — կիսապատանեկական դուրեկան ձայնով:

— Շո՛ւռ տուր շիքաստի, — պատվիրեց Մկիչը շուտով:

Սահակը յեղանակը փոխեց:

— Հը. դրա՞ն ինչ կասես: Ը՛րը, յես քո սովաքայար գլուխդ կնդեմ: Լա՛վ յերգելը փող աշխատելուց հազար անգամ լավ է: Դե՛հ, ձեռ տուր Սահակին, թե չե՛ փայտը գլխիդ հասցրի հա, ինձի քիթը ծուռ Մկիչ կասեն: Լա՛վ ընկեր յեղիր, լա՛վ ընկեր. ինչի՞ս է հարկավոր փողդ: Սահակը տկո՞ր ե՞: Ի՞նչ անենք, հայրը ջրկիր մարդ է, փող չունի քո հոր պես: Բայց ընկերոջ համար կյանքը չի խնայի: Աղա, հուռոռա՛, Մոյլա—Ղանին յեկա՛վ...

Նա, փայտը բարձրացնելով, վազեց բլրից ցած: Խումբը հետեւեց նրան:

VIII •

Մի գլուխ չաքարը, մի ֆուռտ թեյը և կես դյուխին կուրենկորի թաչկինակներն անոգուտ

չանցան Բաղդասարի համար: Մարտին Բաղդանիչը Վարդանին տեղափոխեց բաժանմունք առանց քննության:

Հաջորդ սեզոնին Բաղդասարը, թեև անթիվ հայհոյանքներով, կրկնեց յուր տուրքը նոր տարի ուր, և Հաջորդ տարվա քննություններին Վարդանը հռչակվեց վո'չ միայն առաջագետ, այլև որինակելի աշակերտ: Այն ուր, յերբ Վարդանին հայտնի յեղավ այս, յերջանիկ եր նրա համարը: Ուսումնարանից նա ուղղակի վազեց խանութ՝ ուրախ լուրը նախ և առաջ հորը հաղորդելու: Բաղդասարը մի թեթև ապտակ տվեց նրան. այս եր նրա ամենաշերժ հայրական փաղաքշանքը:

— Ի՞նչ ես բաշխելու ինձ, — հարցրեց Վարդանը, վոր յերբեք վոչ մի հայրական փաղաքշանք առանց եյական կաշառքի չեմ ընդունում:

— Իրիկունը կիմանաս:

Կեսուրից մինչև յերեկո—ահա հավիտենականություն մեր հերոսի համար այդ ուր: Վերջապես, Բաղդասարը տուն վերադարձավ, թեյ խմեց և կնոջն ու վորդուն կանչեց յուր մոտ: Հանեց զրպանից մի կաշվե փողաման և, տալով Վարդանին, ասաց.

— Այ ինչ եմ բաշխում քեզ:

Ի՞նչ հիասթափումն—միայն այսքա՞նը, մի փողաման: Վարդանը քիչ մնաց արտասովեր բարկությունից:

— Չե՞ս համարում: Բաց արա, տեսնենք:

Այն, ինչ վոր Վարդանը տեսավ փողամանի մեջ, կարող եր նրան խելքից հանել— մի հատ նոր հարյուրանոց թղթադրամ:

— Ի՞մա ե այս, — գոչեց նա խելագարի պես:

— Քո'նն ե: Հիմա դախլըդ բեր, տեսնենք նա ինչ ե ասում:

Այս անգամ տուփի մեջ հայտնվեց ութսուն ուրբի:

— Այս ել քոնն ե, — ասաց Բաղդասարը, — գումարն ե հարյուր ութսուն ուրբի:

Այս մի այնպիսի խոշոր դրամաշուրս եր, վոր հազիվ թե Զիլգիլ քաղաքում Վարդանին հասակակից մի ուրիշ մանուկ ունենար: Հասկանալի չե, ուրեմն, ինչու նա վեց անգամ թռչկոտեց վեր և մի այնքան անգամ ել վազեց անկյունից անկյուն, վոստոստալով ու ծափ տալով:

— Այդ փողերով պիտի Մարիամին պսակենք, — ասաց Բաղդասարը:

Վարդանը քարացավ տեղն ու տեղը, կրծքի խորքից մի սուր ճիչ արձակելով: Արդարև, Մարիամին արդեն նշանել էյին և մի ամսից հետո պիտի ամուսնացնեյին մի յերիտասարդ վաճառականի հետ:

— Հա', վո'րդի, Մարիամի համար պատաստություն տես, — մեջ մտավ Գյուլյումը, — թող ուրիշները զարմանան, վոր դու յես

քո փողերով պսակում քրոջդ: Ամենքը քեզ կգովեն:

Յեթե Վարդանը լռեց հոր առջև, այս չէր նշանակում, թե պիտի լուռ ընդունեն մոր հարվածը: Նա կատաղած գոչեց.

— Հազար քույր ել շան պես սատկի, յես մի կոպեկ չեմ ծախսի:

— Վո՛րդի, վախեցի՛ր աստծուց, այդ ի՞նչ ես ասում,— գոչեց Գյուլյումը, սարսափելով վորդու անսրտությունից:

— Հա՛, թող Մարիամը շան պես սատկի, փողերս ինձ տվեք:

Բաղդասարը հոգու խորքում անչափ հավանեց վորդու այս տրամադրությունը: Մի մանուկ, վոր այդքան պինդ ե կպչում փողին, իսկի քաղցած չի մնա, փողը նրա մոտ ե վազում, ով սիրում ե նրան ու թչքի լուսի պես պահպանում:

— Մի՛ վախենար,— շտապեց նա հանգրստացնել Վարդանին,— յես հանաք եյի առնում: Վո՛չ վոք փողերիդ ձեռ չի տա: Այդ փողերով այս տարի քեզ համար պիտի մի հակապրանք բերել տամ Մակարիայից:

Մարիամի հարսանիքին Վարդանը վո՛չ միայն կոպեկ անգամ չծախսեց, սլչև հնարագետ գտնվեց ինքը վաստակելու: Յերբ խնամիները յեկան հարձին տանելու, պարեց նրանց առջև: Հանդիտականները դրամական պարգևներ տվեցին նրան, վոմանք թղթադրամը

թքով նրա ճակատին կպցնելով: Այս նվերները, ըստ տեղական սովորության, պարից հետո պիտի տար սազանդարներին, իսկ նա հանգիստ խղճով դրեց յուր գրպանը:

Յերկու ամիս անցած՝ մեռավ նրա տատը— Գյուլյումի մայրը: Հնարագետ Վարդանն այս տխուր դեպքից անգամ չահվելու միջոց գտավ: Այսպես, որինակ, թաղման որը Գյուլյումն ամուսնուց թագուն տվեց նրան յերկու ուրլի և պատվիրեց մի մասով յեկեղեցում մոմ վառել, մյուս մասը բաժանել մուրացկաններին հանգուցյալի հիշատակին: Վարդանը վո՛չ այս արա՛վ, վո՛չ այն. յերկու ուրլին զցեց յուր տուփի մեջ ու փոխարենն ինքն աղթոք արավ տատի հոգու փրկության համար:

Որից որ ավելացնելով յուր դրամազլուխը, Վարդանն որից որ դառնում եր համարձակ, ինքնամստահ փող վաստակելում: Նրա փոքրիկ գլուխը շարունակ խորհում եր միայն և միմիայն յեկամտի նոր աղբյուրներ գտնելու մասին և միշտ գտնում եր: Միևնույն ժամանակ, նա յերբեք ձեռք բերածով գոհ չեր և միշտ ձգտում եր դեպի ավելին: Այժմ նա ունեւր մի հակ սեփական ապրանք, հաշվում եր, հաշվում և, վորքան վաճառումն աջող եր յերեակայում, դարձյալ գոհ չեր մնում չահից: Հետըզհետե նույն իսկ հոր առևտուրն ու ամբողջ

կարողութիւնն սկսեցին թվալ աննշան: Յերբեմն զնում եր Աբրահամ աղայի մաղազիան եւ այնտեղ աշխարա տեսնում վորքան յուր հայրը հետ ե մնացել: Մինչ Բաղդասարը չիթուկառորը վաճառում ե կտորներով, Աբրահամ աղան հակերով ե վաճառում:

— Հա՛յրիկ, աշխարհի յերեսին ամենից մեծ վաճառականը ո՞վ ե, — հարցրեց նա մի որ:

— Մարողովը:

— Եւ նրանից հարուստ մարդ չկա՞:

— Կա:

— Ո՞վ ե:

— Մի ջհուղ: Նա այնքան հարուստ ե, վոր թագավորներին ել ե պարտք տալիս...

— Բաա՛: Քանի՞ ջվալ վոսկի ունի:

— Ի՛նչ ջվալ, ի՛նչ խուրջին. նրա հարբատութիւնը ծով ե:

— Հա՛յրիկ, ի՞նչ ե այդ ջհուղի անունը:

— Ուռչիդ:

— Վարդանը լոեց ե ընկավ մտածութեան մեջ: Տասը բոպե անցած, սթափվեց:

— Հա՛յրիկ. Ուռչիդն ի՞նչպե՞ս ե այդքան փող աշխատել:

— Խարթութով ու թթուխմորի ջրով:

— Բաա՛:

— Ուռչիդի պապը Նապոլեոն թագավորի միկիտանչին ե յեղել: Կովի թունդ ժամանակ

ո՞վ ե մտիկ անողը. նա սաղաթներին գինու տեղ տվել ե խարթութով ներկած ջուր, արաղի տեղ ել տվել ե թթուխմորի ջուր: Մարդը խելք ե ունեցել, համ փող ե աշխատել, հա՛մ ել սաղաթներին հարեցողութիւնից պահպանել, վոր լավ կովեն:

— Վո՞րտեղ ե ապրում Ուռչիդը, հա՛յրիկ:

— Ֆռանդստանում:

— Մարդ իմանա, նրա կերածն ինչ ե:

— Կերակո՞ւրը: Տապալած գորտ:

— Գո՞րտ, — գոչեց Վարդանը, յուր ապանջներին չհավատալով, — յե՛ղի:

— Ֆռանդստանում բոլոր մեծամեծները տապալած գորտ են ուտում: Դրա համար ել այնտեղ գորտը ծախվում ե հատը տասը վոսկով:

— Տասը վոսկո՞վ, ի՛Ֆ, ի՛Ֆ...

Վարդանը զարձյալ մտածութեան մեջ ընկավ:

— Հա՛յրիկ, — սթափվեց նա հանկարծ, — այստեղից Ֆռանդստան քանի՞ որվա ճանապարհ ե:

— Ո՞վ գիտե. քառասուն, յոթանասուն կամ հարյուր հիսուն որվա: Ինչո՞ւ յես հարցնում:

— Ուզում եմ իմանալ. կարելի՞ յես այստեղից այնտեղ ապրանք տանել:

— Ի՞նչ ապրանք:

— Գորտ,

— Փի՛ե...

— Մեր լճերում ու գետերում այնքան գորտ կա, վոր ինչքան ուզում ես— հավաքի՛ր: Կարելի չե մի քանի բեռ ուղարկուի տանել Ֆոանգստան ծախելու:

— Ճանապարհին կհոտի:

— Յես ել հենց դրանից եմ վախենում: Բայց կարելի չե մեծ մեծ տափառներ շինել ու ջրի մեջ տանել:

— Թո՛ղ, աստված սիրես, դարձադարձ մեջ կգցես մեզ...

IX

Այդ որից «Ուռչիգի» հարստությունը Վարդանին հանգստություն չէր տալիս: Հոր պատմած առասպելներին ավելացնելով մի շարք ուրիշները, սկսեց պատմել դասրնկերներին իբր իրականություն: Մի անգամ Ուռչիգի ազամանդյա հագուստները և վռնկեպատ պաշտոնները նկարագրելիս, պատահաբար ներկա յեր յերկրորդ դաստատան աշակերտ Դանիել Դալրաշյանը— Արրահամ աղայի վորդին, լայն յերեսով, մեծ բերանով և հաստ քթով մի ազեղ էյակ, սակայն բարեսիրտ և զվարճաւեր պատանի:

— Ա՛ղա, Վա՛րդան, — նկատեց նա ծիծաղելով, Ուռչիգ չե այդ մարդու անունը, Ռոդչիլդ:

Մի ուրիշ անգամ՝ յերբ Վարդանը դարձաւ խոսում եր յուր իղեալի մասին, Մկիչը հարցրեց.

— Քո Ուռչիգըն և մեծ մարդ, թե՞ պղկով-ծիկը:

— Իհարկե, Ուռչիգը:

— Քի՛չ, քի՛չ: Պղկովնիկը, վոր սարդաթներին հրամայի Ուռչիգիդ թափան-թրիքը կթափեն:

— Ուռչիգից ել, պղկովնիկից ել մեծը յեկիսպակոսն և, — մեջ մտավ Մինասը:

— Ոհո՛, դո՛ւ յեկ բան ասացիր, — ծիծաղեց Վարդանը, — յեկիսպակոսի Փերաջեյի կտորը մենք յերեք սուբյով ենք ծախում: Նա՛ ինչ մեծ և:

— Ե՛՛յ, յերիակարոսի մասին այդպես մի՛ խոսիր, Մարտին Բաղդանիչին կասեմ, — մեջ մտավ Մարտիրոսը, վոր տակավին դերադատելու վոչ մի իղեալ չունեք, բացի քսությունից:

Վեճը գուցե սուր կերպարանք ստանար և հարկապրեր Մկիչին բռունցքի միջոցով բոլորին համոզել՝ թե պղկովնիկից ավելի մեծ մարդ չկա աշխարհում, յեթե նրանց ուշադրությունը չգրավեր մի հանգամանք: Գանգաւահեր Լեոնը մի ինքնահնար յերաժշտական գործիքի վրա նվագեց մի անուշ յեղանակ: Այդ գործիքն ուրիշ վոչինչ եր, յեթե վոչ դղումի չորացրած կեղև, վորի վրեն կապել եր ձիու

մազեր լարերի ձևով: Նա նվագում էր այնքան արվեստորեն, վոր ընկերները կարծեցին սաղ ե նվագում: Բոլորը շրջապատեցին նրան: Մկիչն իսկույն գրպանից հանեց մի փայտյա սանր, վորի բերանին փաթաթեց մի կտոր թուղթ և սկսեց, շրթունքների մեջ սահեցնելով, նվագել նույն յեղանակը: Հետո հրամայեց Լեոնին նվագել պարերգ և ինքը մեջտեղ ընկավ պարելու: Մեկը ներդաշնակորեն ձեռներով զարկում էր նստարանին, մյուսները ծափ եյին տալիս: Շուտով պարը փոխվեց կատաղի վոստովների: Մկիչը բարձրացրեց անասելի աղմուկ, դղրդոց ու փոշի:

Հանդիսի ամենատաք միջոցին ներս մտավ կարմիր միդուրով, կոկորդն ու գլուխը սափրած մի թուրք: Դա թուրքերեն լեզվի դաստառու Մոլլա-Նուռուլլան էր, մի ուսուցիչ, վորի դասերը գրեթե վոչ վոք չէր այցելում և վորն աշակերտների անվերջ կատակների առարկան էր:

— Ե՛վալլա, ե՛վալլա, — մըթմըթաց մուլան, ձեռները կողքերին դնելով, — դա ումի՞ հարսանիքն է, փա՛հ փա՛հ, մաշալլա՛, մաշալլա՛...

Սակայն Մկիչը չարունակում էր վոստոստալ: Մոլլայի աչքերը բարկությունից կայծեր եյին արձակում: Այդ փոքրիկները ընավ նրանից չեն վախենում:

— Այ յես քո հոր... գոչեց նա և վազեց Մկիչին բռնելու:

Մկիչը մի վոստովով փախավ, ազատվեց: Նրան հետեցին մյուսները: Գիրության պատճառով մոլլայի ձեռքն ընկավ մի մալահան աշակերտ, և մոլլան սկսեց վրեժը նրանից առնել: Մյուս աշակերտները դռների արանքից և լուսամուտներից դեմքերի ծամածուլ յուսներով ավելի կատաղեցրին նրան: Բռնելով մի ձեռով աշակերտի ձեռները, մյուսով անխնա հարվածում էր թշվառի ուսերին ու գլխին:

— Տղերք, յեկեք Միտուչկային աղատենք, — գոչեց Մկիչն ու մենակ ներս վազեց:

Կամացուկ մոտենալով մոլլայի յետևից, բռնեց նրա չուխայի փեշը և բոլոր ուժով քաշեց: Մոլլան, հետ ու հետ գնալով, ընկավ մեջքի վրա: Ընկավ նաև Մկիչը: Մալահան աշակերտն ազատվեց, բայց Մկիչի գրությունը վտանգավոր էր, վորովհետև պատկառելի դասատուն այնպես էր կատաղել, վոր ընդունակ էր նրան խեղդելու: Նա վազուց վոխ ուներ Մկիչի դեմ: Բռնեց նրա ախանջներից և քաշքշեց, ծնկերով խփելով փորին ու կրկնելով.

— Ա՛յ յես քո հոր... ա՛յ յես քո պապի...

Բարերախտաբար, նույն րոպեյին ներս մտավ տեսուչը, աղմուկից գրավված: Տեսարանը նրա համար սովորական էր. դրեթե ամեն որ մոլլան աշակերտների հետ այդ տեսակ ընդհարումներ էր ունենում և դրա համար արքու-

Նախան դանձարանից ստանում տարեկան յերեք հարյուր ուռլլի:

— Մո'լլա, ուշքի՛ յեկեք, մո'լլա, հե՛րիք ե, — գոչեց տեսուչը և հազիվ կարողացավ Մկի-չին ազատել:

Բայց թողնելով զոհին, մոլլան մի քանի վայրկյան շունչը հետ բերեց: Նա գլխաբաց ու վոտաբաց եր. գդակն ընկել եր մի կողմ, արախչինը մի ուրիշ կողմ, քոչերը մի այլ տեղ:

— Մյարթին Բաղդանըչ, վա՛լլահ, բի՛լ-յահ, — ասաց նա կրծքին զարկելով, — զո՛ւր եք մեր քաղաքում չկոլա բաց արել: Այստեղ բոլո-րը եչեր են, եչերի զավակներ են. ի՛նչ ուսում, ի՛նչ դավթար, նրանց ախոռ և հարկավոր:

Նա վերցրեց գդակը և սկսեց թափ տալ ուղիղ տեսչի քթի տակ: Աչակերտները մեկ մեկ վերադարձան դասարան, խաղաղությունը վերականգնվեց:

Տեղը նստելիս՝ Վարդանը սեղանի տակ նշմարեց ինչ-վոր փայլուն իր: Վերցրեց, դրեց դրպանը:

Մի ժամ հետո Միտուշկան յալիս եր, թե ծեծվելու պահին յուր քամարից պոկվել ու կորել է մի արծաթյա կոճակ (այն ժամանակ մալականներն էլ արծաթե քամար էյին կապում): Բոլոր աչակերտները յերգվեցին, թե կոճակ չեն տեսել:

Յերգվեց և՛ Վարդանը:

X

Հաջորդ տարի ամառվա վերջերին Բաղդա-սարը հանկարծ ընկավ տարորինակ մեղամաղ-ձության մեջ: Ասենք, առանց այն ել մի շատ դժարձալի մարդ չեր, իսկ այժմ միանգամայն անտանելի դարձավ: Յերեկոները տուն վերա-դառնալով, դարպասից մտած չմտած՝ կանչում եր լեզգի Ոսմանին և կոչո ու կոպիտ հանդիմա-նում նրան առանց առիթի կամ ինքը հորինելով վորեւ հուրիթ:

Մտնելով սենյակ, նա հարձակվում եր կնոջ վրա, դարձյալ յերեակայական զանցառու-թյունների պատճառով: Հայհոյում եր նրան աչակես, վորպես յերբեք չեր հայհոյել, յեր-բեմն մերձենալով նրա յոթերորդ աստիճանի ազգականների պատվին կամ քամուն տալով նրա նախահայրերի վոսկորների փոշին: Այնու-հետև՝ անսովոր շտապով, չրթունքներն ու մատներն ալբելով, պնակից խմում եր մի բա-ժակ թեյ և իսկույն առանձնանում: Չորս սեն-յակներից մեկում, մի հատիկ մոմի աղոտ լույ-սի ներքո, համարակալի վրա ինչ-վոր հաչիվ-ներ եր անում, մտածում, փնթփնթում, հառա-չում, ձեռով ճակաւ արորում, ատամներով բեղերը կրծոտում: Յերբեմն՝ հանկարծ վոտքի յեր կանգնում ու արագ-արագ խոչոր քայլերով անցուղարձ անում, գրգռված վողբերգակի պես, ձեռներով ողի մեջ ամենատարորինակ

չարժումներ անելով: Այդ րոպեներին նրա բերանից դուրս ելին թռչում այնպիսի ինքնատիտ հիշոցներ, վորոնց նմանը հազիվ թե Ձիզիլ քաղաքի բնակիչները լսած լինեյին իրանց կյանքում: Թե ումն եր այդպես մկրտում և ինչո՞ւ — միայն ինքը գիտեր: Նրա շանթակիր հայացքն անցնում եր մի պատից մյուսը, բարձրանում եր առաստաղը, իջնում եր հատակը, կարծես, ամենուրեք վորոնեցով դառն մտածումների ու կատաղության շարժառիթ անձին, վորը, սակայն, աներևույթ գզակ եր հազել:

Գյուլյումը մտածում եր մտածում — ամուսնու փոփոխության պատճառը չեր գտնում: Նա հարցնում եր Վարդանին, բայց պատանին ել վոչինչ չգիտեր: Մի որ նա փորձեց հարցնել Բաղդասարին, սակայն, բերանը բաց արած չբաց արած, փոշմանեց: Բաղդասարը, վորտե՞րը հատակին զարկելով, ստիպեց նրան լռել: Այն ժամանակ Գյուլյումը գնաց յուր աղջկա մոտ և խնդրեց, վոր սա յուր ամուսնու միջոցով Բաղդասարի գործերի մասին վորեւ տեղեկություն խմանա: Բայց այստեղից ել Գյուլյումը մի վորոշ բան չխմացավ: Այն ինչ՝ Բաղդասարը քանի գնում այնքան անտանելի յեր դառնում: Այժմ նրա հետ վոչ մի բանի մասին խոսել չեր կարելի: Նա կատաղում եր նույնիսկ այն ժամանակ, յերը կինն առավոտները հարցնում եր թե ինչ կերակուր պատրաստի ճաշի համար: Բանն այնտեղ հասավ, վոր խեղճ կնոջ ամուր

քայլվածքը, հառաչանքը և շնջյունն անգամ նրան գրգռում եյին:

Մի յերեկո Բաղդասարը նոր եր վերադարձել խանութից, յերը շտապով ներս մտավ Արահամ աղան: Այդ մարդը յերբեք առանց վորեւ շուրջ պատճառի չեր գալիս նրա մոտ: Իսկ այս անգամ նա, վորքան նկատեց Գյուլյումը, հուզված եր: Նա իսկույն Բաղդասարի հետ անցավ մյուս սենյակը և դռները յետեից ծածկեց: Պարզ եր, վոր այցելության նպատակն արտաքու կարգի յեր:

Գյուլյումը չհամարձակվեց դռների յետեից ականջ դնել, բայց Վարդանը չկարողացավ զսպել յուր հետաքրքրությունը: Այս տաներեք տարեկան պատանու գլուխն անհամեմատ ավելի յեր գրադված հոր գործերով, քան կարելի յեր յերևակայել:

Սկզբում Բաղդասարն ու Արահամ աղան խոսում եյին հանդարտ, այնպես վոր Վարդանը հույսը կտրեց մի բան լսելու: Բայց շուտով նրանց ձայները բարձրացան: Այն ժամանակ փոքրիկ յրտեսը լսեց հետեյալը.

— Յես քեզ ասում եմ՝ մանեթին յերիու արասին չավ փող և, ստացիր ու ձայնդ քաշիր, — համոզում եր Արահամ աղան:

— Մանեթին չորս արասի, իմացա՞ր. մի կոպեկ եյ պակաս չեմ վերցնի:

— Այ մարդ, չունիմ, չունիմ, չունիմ, լսո՞ւմ ես, թե չե:

— Ունիս ու չատ ել լա՛վ ունիս:

— Դե լավ, իննը չահի ստացիր: Ա՛ստված, յե՛րկինք, ավելի տալ չեմ կարող:

— Մանեթին չորս արտսի, չորս արափ, հասկանո՞ւմ ես:

— Լավ, վոր իսկի մի կոպեկ ել չտամ, ի՞նչ ալիտի անես,— գոչեց Աբրահամ աղան այնպիսի գիվային ձայնով, վոր նույնիսկ Վարդանի մարմնով սարսուռ անցավ:

— Ինչ կանե՞մ,— կրկնեց Բաղդասարը խուլ ձայնով,— ա՛յ, այս մատերովս առաջ քեզ կխեղդեմ, հետո ինձ...

— Դեհ խեղդիր, պրծիր ելի. մի կոպեկ ել չեմ տալու:

Քանի մի վայրկյան տիրեց լռություն: Վարդանին թվաց, վոր, իրավ, հայրը հարձակովեց Աբրահամ աղայի վրա և խեղդում է նրան: Նա դողաց ամբողջ մարմնով:

— Աբրահամ,— լսվեց, վերջապես, Բաղդասարի ձայնը,— տունս մի՛ քանդիր:

— Իմ տունը վոր քանդվում է, թող քոնն ել քանդվի:

— Բաս վոր այդպես է, քեզ բանտ նստեցնելը մեղք չէ:

— Նստեցրու, ճա՛րս ինչ, կնստեմ:

— Աբրահամ, մի՛ արա այդ բանը, վերև աստված կա, կրակ կթափի գլխիդ...

— Յես վոչ առաջինն եմ, վոչ վերջինը, ինձ նմանները չատ կան:

— Չկան, աստված վկա, չկան. սկսողը դու յես:

— Մի՛ յերկարացնի, ուզո՞ւմ ես մանեթին իննը չահի:

— Չե՛, չե՛ ու չե՛:

— Մնաս բա՛րով,

— Աբրահամ:

— Հետո գլխիդ կթակես ու վայ կկանչես...

— Աբրահամ:

— Չե՛մ կարող, չե՛մ կարող, չե՛մ կարող:

— Դե դո՛ւրս, դո՛ւրս, անամոթ, աներես, աննամուս, շան կաթ կերած, դո՛ւրս, քո հոր վոսկորները... քո պապի միրուքը... քո բեղերը, փափաղը, դո՛ւրս, քո յոթը պորտի գեղեզմանը...

Վարդանը մի վոստումով արդեն հեռացել էր գոնեներից և կուչ յեկել սենյակի մի անկյունում:

Դռները բացվեցին, Աբրահամը դուրս յեկավ: Յեթև սենյակը լավ լուսավորված լինեք, Վարդանը կանոններ, վոր յուր պատվելի կնքահօր գեմքի վրա դույն ասված բանը չկա, վոր նրա քթի պնչերը դողում են, իսկ աչքերն արտահայտում սոսկալի վճիռ:

Դժբախտ յերեկո, ավելի դժբախտ գիշեր, վոր Վարդանն անցկացրեց անքուն: Նա շարունակ արորվում էր անկողնում, հառաչում, ա-կանջ դնում հոր սենյակի կողմը, ուսկից, սա-

կայն, ձայն չեր լսվում: Նա չա՛տ բան եր հաս-
կացել Աբրահամ աղայի ասածներին: Պակասը
լրացրել եր մայրը: Նրա հայրը կորցնում ե յուր
ամբողջ գուտ դրամագլուխը, նա ինքը զրկվում
ե սեփական փողերին և հավասարվում աղքատ
ընկերներին: Այն ինչ, դեռ յերեկ իրան համա-
րում եր հարուստ: Վորքա՛ն պիտի ծիծաղեն ու
ծաղրեն ընկերները և ի՛նչպես պիտի ուրախա-
նա այդ քոսոտ Մարտիրոսը:

Լուսադեմին միայն նա կարողացավ քնել:
Բանալով աչքերը, նա յուր անկողնի մոտ տե-
սավ հորը:

— Աբրահամ աղան մեր փողերը կտա՞, —
յեղավ նրա առաջին խոսքը:

Բաղդասարը գունատ եր, աչքերի կոպերն
սևել եյին անքնությունից, դեմքն արտահայ-
տում եր դառն տանջանք, կրծող վիշտ: Նա
տարորինակ հայացքով նայեց վորդու յերեսին
և տարորինակ յեղանակով արտասանեց.

— Գա՛յլ յեղիր, գա՛յլ, վոր քեզ չուտեն:
Հետո բազմեց մինդարի վրա և, վրտները
ձգելով, ամելացրեց.

— Աբրահամը վո՛չ աստված ունի, վո՛չ
հավատ, վո՛չ որենք, վո՛չ ամութ, վո՛չ նամուս:
Նա չո՛ւն ե: Յեղբայրը յեղբորն այնքան չեր
հավատում, ինչքան յես եյի հավատում նրան:

Նա լոեց, գլուխը թեքեց կրծքին և շարու-
նակեց, կարծես, ինքը յուր հետ խոսելով.

— Վեց հազար հինգ հարյուր մանեթի տեղ

յերկու հազար ութ հարյուր մանեթ: Ինչո՞ւ,
ի՛նչ որենքով...

— Իմ փողե՞րն ել են կորչում, — հարցրեց
Վարդանը:

— Քոնն ել, իմն ել, բոլոր ունեցած—չունե-
ցածս: Աստված խելքս առավ, պրծավ: Յեթե
չոր տափին չմնամ՝ մեծ բան ե. նա ինձ մանե-
թին յերկու արասի յել չի տա, դիտեմ, չի
տա...

Հանկարծ նա փոխվեց. խեղճությունը տե-
ղի տվեց կատաղության: Գդալը վերցրեց գրկ-
խից և, դարկելով հատակին, գոռաց.

— Վա՛րդան, կո՛խ տո՛ւր գդակս, կո՛խ
տուր: Յես մարդ չեմ վոր չեմ կարողանում այդ
անառակին խեղդել, շանսատակ անել...

Փոքր ինչ անցած, նա բավական հանգստա-
ցավ և գնաց շուկա և վերադարձավ միայն ի-
րիկնադեմին: Աբրահամ աղան, այրված, խո-
ցտոված նրա յերեկվա վիրավորանքից, մեր-
ժել եր ուրբուն քառասուն կոպեկն ել տալու:
Նա վոչինչ չեր տալիս այժմ:

— Վա՛րդան, — դարձավ հայրը վոր-
դուն, — Վա՛րդան, ահանջ դիր ինձ: Ասածուն
ե հայտնի, կտանեմ այս ցավը թե չե, բայց
դու, յեթե իմ վորդին ես, պիտի մտքումդ լավ
պահես յերեկվա լսածներդ: Աշխարհում վո՛չ
վորի չհավատաս, վո՛չ վորի մի կոպեկ չտաս
առանց գրավի: Կմեծանաս, ունեցած—չունե-
ցածս կհավաքես, քեզ համար դործ կսկսես:

Դու պիտի հարստանաս: Գիտե՞ս ինչու. վոր վրեժ հանես այդ Արրահամի վորդիներէ: Թող նա ուտի փողերս, բայց թող նրա վորդիները չոր տափին մ'նան: Լսո՞ւմ ես, դու պիտի նրանց թողնես չոր տափի վրա, մի կտոր հացի կաբոտ, վոր դուն դուռը ման դան, վորդորմություն հաժարեն, և դու, փողոցներում նրանց տեսնելիս, թքես յերեսներին... Լսո՞ւմ ես, դու պիտի կատարես հորդ ավանդը, յեթե չկատարես, իմացիր, վոսկորներս գերեզմանից կանխածեն քեզ...

Գյուլյումը ցնցվեց սարսափից: Ամուսնու խոսքերի մեջ նա մութ կերպով նախատեսում էր վորդու ապագա ճակատագիրը, և նրա մեղմ, ներողասեր հոգին բողբոսում էր հայրական այդ անողորմ ավանդի դեմ: Այդ ավանդ չէր, այլ անսիրտ բռնակալի դրած ծանր լուծ, դառն անեծք: Նա նայեց վորդու յերեսին, վոր իմանա՝ ինչ տպավորություն են գործում նրա վրա հոր խոսքերը: Տասնույերեք տարեկան պատանու դեմքը չէր կրում յուր հասակի անմեղության և վոչ մի նշույն այդ պաճին: Նա լուռ, ուշադիր լսում էր, աչքերը հաղած հոր բերանին: Յեվ վո՛չ միայն լսում, այլև յուրաքանչյուր բառն ամուր դրոշմում յուր հիշողության մեջ:

Փոքրիկ գլուխը ծնվելու օրից այնպես չէր գործել, վորպես այժմ: Նա ապագայի համար դարբնում էր վրիժառության սոսկալի մեքե-

նա: Նրա սիրտը լցվել էր թունավոր կերքով: Հոր խոսքերը միայն սաստկացրին արդեն վառված կրակը... Նա չօքեց հոր առջև, բռնեց նրա ձեռը, համբուրեց ու դրեց ճակատին: Յեվ այս վորդիական հավատարմության միաջր բառերով այս էր.

— Յես կկատարեմ քո ավանդը...

XI

Սափրիչ Պողոսի խանութը գտնվում էր Զիլզիլ քաղաքի կենտրոնում, մի կիսախարխուլ անկյունում: Այդ մի վոչ-այնքան մեծ սենյակ էր, պատերն անպատառ, կիսավեր, ոճորքը թանձր մուխից սևացած, հատակի աղյուսները ծածկված ցեխի, մուրի և մուշտաբիների մազերի զգվելի չաղախով: Միակ լուսամտի ապակիները վաղուց էյին փշրտվել, և այժմ նրանց փոխարինում էր յուղած թուղթը: Ձախճախված և ծայրեթծայր կարկատված դուռը հիշեցնում էր հետին մուրացկանի ցնցոտին:

Այցելուների համար յերեք պատերի յերկայնությամբ շինված էր միապաղաղ փայտյա նստարան, վոր փոխարինում էր սափրատան համար ամբողջ կահկարասին, յեթե չհաշվենք մի հնադարյան բազկաթոռ յերկու փութ ծանրությամբ: Այս յեռանկյունի կազմող նստարանի վրա թաղի անգործ կամ ծուլ բնակիչները՝ վորը ծալապատիկ նստած, վորը վոտ-

ները ցած դցած, վորը կկգած, վորը, վերջապես, կողքի վրա պառկած, քննում ու քննադատում եյին քաղաքի խոշոր ու մանր գեպքերը ուստա Պողոսի մկրատի չխչխկոցի ներդաշնակությամբ: Դա մի ինքնատիպ պարլամենտ էր, ուր շատ անգամ չոչափվում եյին բարձր նյութեր— քաղաքական, պատերազմական, ավելի հաճախ՝ կրոնական: Իսկ յերբ խոսելու նյութը սպառվում էր, պարլամենտի անդամները զվարճանում եյին կատակներով, սրախոսություններով և փոխադարձ ծաղակոծությամբ, մանուկների պես միմյանց վրա ջուր թափելով, իրարու բռնելով ու կմշտելով և հըռ-հըռ բարձրաձայն ծիծաղելով:

Որը կիրակի յեր, յեղանակը ցուրտ, խոնավ, անախորժ: Սափրատան մեջտեղում, հատակի վրա դրած մանդալում մխում էր ածուխը փայտի կտորների հետ, ծուխը զարնելով ներկա յեղողների դեմքերին: Տիրում էր առանձին կենդանություն, բոլորը հուզված եյին: Լուրը բերել էր ինքը՝ ուստա Պողոսը: Այդ մի վերին աստիճանի խոշոր հետաքրքրական և, միևնույն ժամանակ, անսպասելի նորություն էր:

Աբրահամ աղա Դալբաշյանը սնանկ— քաղաքի առաջին վաճառականը, ամե՛նի նախանձի առարկա՞ն, հարգանքի կենտրոնը, հասարակության ամենամեծ սյուներից մե-

կը: Ի՞նչպես, այդ խելոք և զգույշ մարդը չկարողացա՞վ յուր գործերը տանել:— Վո՛չ, վո՛չ, անհավատալի յե. անշուշտ մեջտեղ մի և կա:

Յե՛վ այդ և—ի մասին առաջին անգամ կասկած հայտնեց նախկին մանրավաճառ, այժմ սնգործ Սաղաթելը, վորին «հաբաշի տղա» եյին կոչում:

— Ուստա՛ Պողոս, — դարձավ սափրիչին, խոսքը թամամցրու, տեսնենք:

Նա խորամանկ էր, զգում էր, վոր ուստա Պողոսն ավելի գիտե, քան յցույց թե տալիս, միայն չի կամենում բոլորը միանգամից տեսել: Ամբողջ ժողովարանը յուր հայացքը հառեց ուստա Պողոսի բերանին: Իսկ ուստան, ունկնդիրների հետաքրքրությունն ավելի զրգուհու համար, նախ հազաց, սրբեց աչքերը, վորոնք ծխից արտասվում եյին, ապա հանեց գոտիից քաշ արած տոպրակից բազմաթիվ ածելիներից մեկն ու սկսեց սրել, քսելով մեջքին կապած կաշվե սրոցին:

— Աբրահամ աղան, — արտասանեց նա, վերջապես, կարելույն չափ յուր բուրժ գեմքին խորհրդավոր լրջություն տալով, — հիմա՛ չի խոմ կոտր: Վեց ամիս է նրա քամակը թույլ է, միայն թագցնում եյին:

— Եե՛, շատ լավ. ախար պատճա՞ռը:

— Պատճա՞ռը, հը՛մ, պատճա՞ռը: Մարդ է ելի, մեծ մարդ է. ամեն մի մեծ մարդ յուր քե-ֆըն ունի:

— Ի՞նչպես, ի՞նչպես:

— Ե՛հ, բան ե ելի,— պատասխանեց Պողոսը, աչքի տակով խորամանկորեն նայելով Սաղաթելի յերեսին,— ասում են, հիմա կուտր ընկնեն եւ մողա յե: Ղարաբաղի կողմերից ե սկսվել: Գոհանամ զքեն, տեր, մարդ կա, վոր մարդկությունը փողից շատ ե սիրում, մարդ ե՛կ կա, վոր աստծու տվածից շնորհակալ չե:

Արտահայտելով այս խորին փիլիսոփայական միտքը, ուստա Պողոսն ածելին դրեց տոպրակի մեջ, հանեց յերկրորդն ու սկսեց ավելի յեռանդով սրել:

— Ուստա՛ Պողոս, խոսքիդ ջովհարն եմ հասկանում, ասաց Սաղաթելը,— մենք ել վաճառական ենք յեղել, քչից—չատից խելք ունենք: Ասա, տեսնե՛նք:

Նա վերցրեց յերկաթյա խառնիչն ու ման—դալի կրակը ցրվեց: Ծուխը մի փոքր մեղմացավ, ուրախ կրակն ամենքին տրամադրեց զվարթ: Շերամապահ Անտոնն ամենից առաջ ըմբռնեց Պողոսի ու Սաղաթելի խոսքերի հետին իմաստը:

— Չլինի՞ թե՛,— ասաց նա, դառն թամբաքուր չիբուխը բերանից հանելով ե բեղերի ծլլոցը սրբելով,— չլինի՞ թե Աբրահամ աղան ուրիշների կարողությունը տակովն ե անում:— Չը՛րթ,— թքեց նա ատամների արանքով մանդալի մեջ ե չիբուխը նորից դրեց բերանը:

Ուստա Պողոսը վոչինչ չպատասխանեց, բայց ե չբողոքեց ել շերամապահի համարձակ յենթադրության դեմ: Մյուսները, բացի Սաղաթելից, բողոքեցին, մանավանդ տիրացու Նիկոլայը: Սուտ կո՛տր: Աբրահամ աղան սուտ կո՛տր:

Չե՛, դա խելքի մոտիկ բան չե: Աբրահամ աղան քաղաքի ամենաազնիվ վաճառականն ու ամենաազնիվ մարդն ե: Ահա տասներկու տարի յե յեկեղեցու յերեցփոխ ե ե իննը տարի քաղաքի դեպուտատ, մինչև այսօր ո՞վ ե համարձակվել նրա անունին կեղտ կպցնել:

— Տի՛րացու,— նկատեց շերամապահ Անտոնը, վոր ատելով ատում եր Նիկոլային,— ինչպես տեսնում եմ, Աբրահամի գցովի չայը շատ ես հավանել: Բայց համը մի տանիր: Չը՛րթ...

— Իհարկե,— ասաց ուստա Պողոսը,— մեղանից ո՞վ չեր խաբվի, յեթե տանն ունենար մի չար սատանա: Գիշեր—ցերեկ սատանան կփրսփրսա ականջիդ ու կողքիդ կրգրգի: «արա՛, արա՛» դու յել կանես ելի, ի՛նչ զարմանալու բան կա:— Չի՛շ—չը՛շ, չի՛շ—չը՛շ,— չարունակեց նա սրել ածելին:

Ամառը վորմնադիր, ձմեռն անդործ Հայրապետն իմաստուն յեղանակով նկատեց, թե բարեպաշտ քրիստոնյային վոչ մի սատանա չի կարող խաբել, յեթե նրա մեջ չարության սերմ չլինի:

— Սատանա ել կո, սատանա ել,— հակա—

ճառեց Սաղաթելը, — ուստա Պողոսը, վոր բերանը բաց արավ, իսկույն իմացա քամին վոր տեղից է փչում: Չը՛րթ...

— Աֆարիմ մարդ, — գովեց նրան Պողոսը, բաս դու Աբրահամի յեղբոր Իսրայելին չատ չավ ես ճանաչում: Չի՛շ-չըշ...

Իսրայելի անունն ընդհանուր ատելություն չարժեց: Այդ տակավին յերիտասարդ վաճառականը քաղաքի պահպանողականների լաջքում միշտ կասկածելի յեր յուր չափազանց նորամուտությամբ: Նա վո՛չ միայն ոսլայած չապիկ ու ճոճուսն կոշիկներ է հագնում, այլև յուր կնոջն ստիպում է արխալուղի ու լայն փոխանի տեղ հագնել ինչ-վոր միջից ծակած տոպրակ ու յերեսը բաց փողոց դուրս գալ: Նա ամեն տարի Մոսկովայից վերև է նորություն է բերում և քաղաքն ապականում: Այս անգամ ել այնտեղից վերադարձավ բեղերը կոտած ու ծնոտի վրա մի կտոր միբուք թողած, իսկ և իսկ անցյալ տարվա ֆռանդի պես, բուլլարում մի մեծ վրան եր դրել և տակը չներ եր պարացնում:

— Ա՛յ, տղաս դու յես, հենց այդ շուն պարացնող Իսրայելն է ամեն բան սարքողը, — վրատահացավ, վերջապես, խսել ուստա Պողոսը, թե չե՛ Աբրահամ աղան որինավոր մարդ է: Չը՛շ-չիշ, չը՛շ-չիշ...

— Բերանդ որհնվի, ա՛սա պրծիր էլի, —

գոչեց Անտոնը, — Չը՛րթ, ումի՞ փողերն է տակովն անում:

— Մառագովի: Քիչ ու պակաս՝ յերեսուն հազար մանեթ: Չի՛շ-չըշ, չի՛շ-չըշ...

Ամբողջ ժողովարանը միաձայն արձակեց խորին զարմացման մի վայրենի հնչյուն, այն-քա՛ն գումարը մեծ եր նրա համար:

— Ղոչա՛ղ մարդ — արտասանեց նախկին մանրավաճառ Սաղաթելն իբր հեգնաբար, բայց հոգու խորքում նախանձելով Աբրահամին:

— Դու ա՛յն ասա. մեր մարդկանցի՞ց ումի տակից է փախսը քաշում, — հարցրեց Անտոնը:

— Միայն մեկի, — պատասխանեց Պողոսը, բայց լավ, որինավոր է քաշում: Չի՛շ-չըշ, չի՛շ-չըշ...

— Չը՛րթ: Ով լինի՞ այդ մեկը: Չը՛րթ...

— Բաղդասարը:

— Խո՞ղը:

— Ամբողջ ժողովարանում չգտնվեց մեկը, վոր այդ մարդուն ցավակցեր: Բաղդասարը մի անողուստ մարդ է, ով է մինչև որս նրա տանը մի կտոր հաց կերել: Ումի՞ն է նա յուր կյանքում մի կոպեկի լավություն արել: Տնից խանութ է գնում, խանութից՝ տուն. վո՛չ մի տեղ չի յերեսում: Մինչև անգամ յեկեղեցի ել չի գնում: Միայն ուրիշներին հայհոյել գիտե: Նա խղճալու մարդ չէ, նրան զրկելն իսկի մեղք չէ, աֆարի՛մ Աբրահամ աղա...

Ժողովարանը տրամադելիլ է Բաղդասարին
յերերս պարսաւելու, սակայն հանկարծ ներս
մտաւ Վարդանը հեալով ու շնչասպառ:

— Ուստա՛ Պողոս, հայրս քեզ կանչում է:

— Ի՞նչ է պատահել, վորդի:

— Հիվանդացել է, արյուն պիտի առնես:

— Բա՛հ, բա՛հ, խեղճ մարդ,—գոչեց ամ-
բողջ Ժողովարանը կեղծ ցաւակցութեամբ:

Պողոսը շտապով կոնատակը դրեց պղնձե
թասն ու Վարդանի հետ դուրս գնաց:

— Տի՛րացու Նիկոլայ,—ասաց Անտոնը,—
քացախ խմիր, քեզ համար հոգեծաշ է պատ-
րաստվում...

XII

Ուստա Պողոսը Բաղդասարին գտաւ ան-
կողնի մեջ: Պատահել էր հետեւյալը: Մի ժամ
առաջ թշուառ մարդը գնում է Աբրահամ աղայի
մոտ վերջնական խոսքն իմանալու և, շատ չան-
ցած, տուն է վերադառնում գթվածի պես:
Վերցնում է յուր ժանգոտ դաշույնը, ուղում է
գնալ Աբրահամին սպանելու: Գյուլյումը փոր-
ձում է թույլ չտալ նրան գնալու: Բաղդասարը
հրում է նրան ու վազում դեպի դուրս: Դռների
մոտ խեղճ մարդու ձեռները թուլանում են,
գլուխը թեքվում է կրծքին, դաշույնը ձեռից
ընկնում: Նա թաւալվում է հատակի վրա և
սկսում է խրխուլ ընկնաւորի պես: Գյուլյումն
չտատարում է պատուել նրա արխաւուղի ոճիքն ու

յերեսին ջուր սրսկել: Վոչինչ չի ոգնում: Մայր
ու վորդի մի կերպ հիվանդին պառկեցնում են
անկողին, և ահա կես ժամ է պառկած է մեջքի
վրայ, անիմաստ աչքերն առաստաղին հառած,
չի խոսում, չի շարժվում, չի հառաչում
անգամ:

Ուստա Պողոսն անմիջապես սկսեց գործա-
դրել յուր հնարագիտութիւնը: Նախ և առաջ
նա, Ոսմանի ոգնութեամբ, հիվանդին շուռ
տվեց յերեսի վրա և սկսեց մեջքից «ար-
յուն առնել»: (Բամբակը թաթխելով սպիրտի
մեջ, վառեց և, պահելով հիվանդի թիկունք-
ների մեջ տեղում, թեյի բաժակը գլխիվայր
դրեց վրեն: Կատարելով այս գործողութիւնը
մի քանի անգամ հիվանդի մեջքի զանազան կող-
մերում, վորպեսզի արյունը մղվի կաշվի տակ,
նա վերցրեց ածելին և սկսեց անխնա կտրատել
ուռույցքները: Հետո հիվանդին շուռ տվեց
կողքի վրա և թույլ տվեց, վոր ծծեն Բաղդա-
սարի հիսունուչորս ամյա արյունը: Կես ժա-
մում տղրուկներն այնքան կշտացան, վոր ու-
ռան, կտրացան ու մեկ մեկ պոկվելով, հասուն
մրգի պես, գլորվեցին հիվանդի թաւամագ
կրծքի վրա:

Հիվանդը յուր հայացքը դարձրեց դեպի
կինը: Յեւ յայդ հայացքն արտահայտեց այն-
պիսի խորը տանջանք, վոր Գյուլյումի սիրտն
սկսեց մորմոքվել: Պարզ էր, վոր թշուառ
զգում էր յուր վիճակի վտանգավորութիւնն

ու ավելի տանջվում, վոր անկարող է զգացածն արտահայտելու: Ապագայում պարզվեց, վոր այդ որն Աբրահամ աղան Բաղդասարին ընդունում է շատ կոպիտ. չի յեղ ուզում հետը խոսել: Բաղդասարն անպատվում է նրան, թքում է յերեսին կնոջ և վորդիներին ներկայությամբ: Աբրահամը յուր վորդիներին հրամայում ինչուրս վռնել նրան, «վզակոթին տալով», իսկ Իսրայելն անամոթաբար ծիծաղում է յերեսին:

Գյուլյումը նայում է ամուսնուն դառը վշտակցությամբ և գլուխն անգոր յերերում: Քսան տարի կենակցել եր այդ մարդու հետ, քսան տարի շարունակ գտնվել եր նրա սրտ-պատյա բռնակալության տակ, վորպես զնված ստրուկ, ճանաչել եր միայն և միմիայն նրա կամքը, հպատակվել եր միայն և միմիայն նրա յեսին, միշտ խեղդելով յուր մեջ սեփականը: Յեվ ահա այժմ, յերբ հարկավոր եր փոքր իշատե ինքնուրույնություն, կորցրել եր ինքն իրան և չվարած նայում եր բռնակալի յերեսին, դարձյալ նրանից սպասելով հրամանների: Յերբեք նա բախտավոր չեր յեղել այդ մարդու հետ, բայց և յերբեք չեր յերևակայել, թե կարող է բախտավոր լինել նրանից զրկվելով: Յերկար տարիների կենակցությամբ ամրացած սովորությունը փոխարինել եր նրա մեջ ամուսնական սիրո զգացմանը, և նա, տանջվելով հանդերձ բռնակալի ձեռքում, զգում եր յուր

հոգին ու սիրտը նրա հոգու ու սրտի հետ ձուլած, միացած:

— Ի՞նչ ես ուզում, ա' մարդ ասա', — կրկնում եր նա կսկծալի յեղանակով:

Յեվ վո'չ մի պատասխան: Բռնակալի շրթունքները կապտել էյին, սեղմվել, փակվել յերկաթե դռնակների պես, և վոչ վոք չգիտեր ինչ է կատարվում նրա ներսում: Նա մտիկ եր անում անշարժ հայացքով կնոջը, վորդուն, և ուրիշ վոչինչ: Յեվ նրա համառ, քարացած հայացքի մեջ կար ինչ-վոր սոսկալի բան, վոր սառցնում եր Գյուլյումի արյունը յերակնեքում:

Ուստա Պողոսը գործադրեց յուր վերջին միջոցը. հրամայեց Ոսմանին մորթել մի սև հավ, փորոտիքը թաղել հողում ու մարմինը բերել: Լեզգին իսկույն կատարեց հրամանը: Ուստան հավը բաց արավ և միջի կողմով դրեց հիվանդի կրծքին: Սև հավը պիտի դուրս քաշեր անհայտ ցավը յուր խորհրդավոր դորությամբ, վոր պարզեցել եր նրան գոհհիլ ժողովրդի սնահավատությունը:

Ներս մտավ Մարիամը յուր ամուսնու ուղեկցությամբ և, գլխի շալը մի կողմ չպրտելով հարձակվեց հոր վրա: Արդեն դռներին չհասած նա սկսել եր բարձրաձայն լալ և կրծքին զարկել ձեռներով: Մի ծանր, յերկարատև հառաչանք թռավ հիվանդի անսահման տանջվող կրծքից: Այսպես, ուրեմն, նա մեռնո՞ւմ է:

Մի՞թե: Մեռնում ե, չկարողանալով մի խոսք անգամ արտասանել:

Նա արտասովեց, խուլ, ընդհատվող հեծկըլտանքով:

Մարիամի ամուսինը— Ստեփան փորսողյանը բողոքեց ուստի Պողոսի գործադրած միջոցների դեմ: Այն ուրից, յերբ նա դեն եր ձգել ասիական քոչերն ու հագել յեվրոպական կոչիկներ, յուրացրել եր կիճալուսավոր քաղաքացու այն հավակնությունը, վրա ավելի հակալրելի յե քան լիսկատար գոհհիւլությունը:

— Մարդուն զցել ես, տավարի պես կտրուտել, կարծում ես, դրանով կառողջացնե՞ս: Ժամանակ ե այդ ածելին—մածելին, տղրուկ—մղրուկը դեն չպրտել: Աչքներդ բաց արեք, խեղճեր, աշխարհ տեսեք: Բժիշկներ են դուրս յեկել, վոր գերեզմանից մեռելին հանում են, վոտքի կանգնեցնում, կյանք տալիս: Գիտություն ե հարկավոր, ուսում ե հարկավոր, թե չե... դալլաք: Հը՛, ի՞նչ ես յերեսիս մտիկ անում, ո՛ւստա Պողոս, մարդուց յերկու վոչխարի արյուն ես հանել, տնաքանդ, ել նա վոտքի կկանգնի՞... Յես իսկույն բժիշկ կրեբեմ:

Ամբողջ ուր բաղդասարը մնաց միևնույն դրության մեջ, գրեթե միևնույն դիրքում—կողքի վրա անշարժ ձգված, ինչպես բնից կըտրված ծառ: Վոչի՛նչ փոփոխություն, վոչ դեպի լավը, վոչ դեպի վատը. նույն սեղմված չըր-

թունքները, նույն արյունալի աչքերը, նույն անսահման տանջանքները դեմքի վրա:

Իրիկնադեմին Ստեփանը ներս մտավ Զիլգիլ քաղաքի միակ բժշկի հետ: Դա մի ծեր և խուլ մարդ եր: Վաղեմի գիտության աղքատիկ պաշարը նրա ալեզարդ գլխում չորացել եր այնչափ, վորչափ արյունը պաղեչ յերակնեւում: Հարկավոր յեղավ բավական մեծ ջանք Բաղդասարի հանկարծակի հիվանդությունն ու գործադրված միջոցները նրան բացատրելու համար: Այս մանավանդ դժվար եր Ստեփանի համար, յվորը գործ եր ածում այնպիսի բառեր, վորոնց զուր կլինեւ վորոնեւ ուսաց բառարանում: Բժիշկը վոչինչ չհասկացավ, ուստի և դեղատոմս գրեց ու հեռացավ:

Հիվանդի գլխի մի կողմում նստած եր Գյուլյումը, մյուս կողմում Մարիամը, յերկուսն ել ձեռները ծոցներին դրած: Մերթ ընդ մերթ Գյուլյումը հառաչում եր և շալի ծայրով արցունքը սրբում: Նա վոչինչ չգիտե անել, բացի հառաչելուց, արտասովելուց, տանջվելուց, վորովհետեւ միայն այս բանում նրանից կամքի ուժ չի պահանջվում: Համեմատաբար, ավելի յեռանդ եր արտահայտում Մարիամը: Փոխում եր հիվանդի կրծքի կոմպրեսը, քամեն ժամ լճշտությամբ դեղը գդալով ածում նրա բերանը: Մերթ ուղղում եր հիվանդի բարձը, մերթ վերմակը, հենց այնպես, տանջվող հորն ոգնելու փափագից դրդված:

Նա ձգտում էր թշվառի աչքերի մեջ կարդալ նրա ցանկությունը, և իզո՛ւր: Միևնույն ժամանակ, աշխատում էր հանգստացնել մորը. վո՛չինչ, կանցնի, տաքարյուն մարդ է, բարկությունից արյունը գլխին է խփել, կհանգրստանա ու կառողջանա: Գյուլյումը հուսահատությամբ շարժում էր գլուխը: Նա չգիտե՞ Բաղդասարի ցավը. յերեխա՞ր յե, խելք չունի՞: «Մարդը դա՛մյալ յե»:

Յերեկոյան, վերջապես, համարձակվեցին այցելության գալ Գյուլյումի քույրերն իրանց ամուսինների հետ, նաև հարևաններից վոմանք: Յեվ սրանք իրանց անողուտ հարցերով, կեղծ ու անկեղծ ախուժախերով կրկնապատկեցին Գյուլյումի տառապանքը: Վոմանք, անքաղաքավարություն ունեցան մինչև անգամ հարցնելու. արդյոք, Բաղդասարը վոր՝ չափ ժառանգություն կթողնի մահից հետո վորքի համար: Տեր աստված, Գյուլյումը վոչինչ չգիտե, թողեք լուռ արտասվի ու տանջվի, նա միայն այս կարող էր անել:

Հարևան կանանցից մեկը պնդում էր՝ թե Բաղդասարին սատանաներն են կապկապել, հարկավոր է կանչել մի կախարդ, վոր նրանց փախցնի:

Այս խելոք առաջարկությունը շարժեց ներկա յեղողների միայն մեկի ծիծաղը: Դա Գյուլյումի կրտսեր քրոջ Զառիկի ամուսինն

էր—Դավիթ Դանիելյանը, մի վերին աստիճանի ջերմեռանդ լյութերական:

— Քո՛ւյր Շուշան, — ասաց նա սատանաների մասին խոսողին, — մե՛ղք ես գործում, մեծ մե՛ղք: Մեր ամենքի փրկությունն ու կորուստը Հիսուսի ձեռքին է: Աղոթք արա, քո՛ւյր Գյուլյում, մենք ամենքս միայն աղոթքով կարող ենք փրկվել: Տե՛ր, ոգնի՛ր մեզ — աղոթեց նա ինքը, ձեռները կցելով միմյանց, գլուխը ծռելով դեպի ուսը և աչքերը, նորագարձի ջերմեռանդությամբ, ուղղելով վե՛ր, — տե՛ր, ների՛ր Բաղդասար յեղբոր մեղքերը: Աղոթք արա մտքումդ, Բաղդասար յեղբայր, Յեհովան հայր Աբրահամի հավատը փորձեց, ցոհ՜ր չընդունեց... Բա՛ղդասար յեղբայր, Իսահակի և Հակովրի աստվածը քեզ կոգնի, աղոթք արա...

Զա՛րմանալի՛ բան: Հիվանդը, վոր մինչև այդ վայրկյան լուռ էր, հանկարծ ցնցվեց, այլափոխվեց: Նա աչքերը դարձրեց դեպի մոլեռանդ բողոքականը, նայեց նրա յերեսին սո՛ւր, յերկարատե հայացքով և արտասանեց.

— Զայնդ կտրի՛ր, փարիսեցի...

Վոչ մի ազգականի նա այնքան չերատում, վորքան Դավիթ Դանիելյանին: Նա միշտ կըրկնում էր՝ թե մի մարդ, վոր դավաճանել է պապերի կրոնին, ընդունակ է հարազատ յեղբորն անգամ փողով ծախելու: Բացի սրանից, նա առհասարակ բողոքականությունը համարում

եր անհավատութիւնն և չեր քաջվում նույնիսկ շուկայում յերես առ յերես հայհոյել կրօնափոխներին:

Հիվանդի լեզվի անսպասելի բացվիլն առաջացրեց իրարանցում: Մարիամն ուրախութիւնից ճշաց ու վտառի թռավ: Գյուլյումը հետեւեց նրա օրինակին: Վարդանը սենյակի անկյունից վազեց, մոտեցավ հոր անկողնին և աչքերը հառեց նրա յերեսին: Հյուրերն ապշած նայեցին միմյանց: Միայն Դավիթ Դանիելյանը չչփոթվեց: Նա շարունակ արտասանում էր. «Որհնյալ լինի քո զորութիւնը, Հիսուս, սիրելի Հիսուս»:

— Դո՛ւրս արեք անհավատին, դո՛ւրս, — դարձյալ արտասանեց հիվանդը, վորի աչքերը նմանվում էին թեյով լի պնակների:

— Բա՛ղդասար, յեղբայր, մե՛ղք ես գործում, — ասաց մոլեռանդ բողոքականը, — ա՛ղոթք ա՛րա, հիշի՛ր Հովր յերանելուն... Նրա յերես-մերեսը փթում էր, բերանը վորդներով լեցվել էին, միսը թափվում էր մարմնի վրայից, բայց նա ելի աղո՛թք եր անում: Տանջվի՛ր, բայց ա՛ղոթք արա. հոգիդ դրախտ կգընա: Յեհովայի գոգը, ա՛ղոթք արա...

Դարձյալ հրա՛շք, հիվանդը զարմանալի առաքությամբ գլուխը բարձրացրեց, նստեց: Այժմ նրա աչակերը կապտել էին, կոկորդի յերակները դուրս ցցվել յերկաթի թելերի պես: Նրա լեզվի կապանքը խորտակվեց: Անեծքների

ու հայհոյանքների մի անգսպելի հոսանք դուրս ժայթքեց նրա բերանից: Յեվ ի՛նչ հայհոյանքներ: Ներկելով վտառից մինչև գլուխ ատելի կրօնափոխին, նա դարձավ մյուս հյուրերին, տվեց յուրաքանչյուրին պատշաճավոր ածական, հիշեց նրանց հայրերին, պապերին, չմոռացավ և նրանց ազգականներին: Կանգ առավ մի քանի վայրկյան և հետո յուր ամենակատաղի, ամենախնքատիպ հիշոցներն ուղղեց Աբրահամ աղայի ընտանիքին ու ամբողջ տոհմին: Նրա գրգռումը հասավ յուր զենիթին, շունչն սպառվեց. կոկորդն սկսեց արձակել ինչ-վոր վայրենի հնչյուններ, բերանը փրփրեց, դեմքը կապտեց լեղակի պես, և նա վորպես զնդակահար, ընկավ մեջքի վրա:

— Տե՛ր, ների՛ր այս մարդուն, — ասաց Դավիթ Դանիելյանը:

— Ա՛՛ կնիկ, մարդը մեռնում է, տե՛րտե՛ր կանչել տուր, — ասացին հարեան կանայք:

Գլահլը վերցնելով, Վարդանը վազեց փողոց:

XIII

Գիշերը ցուրտ էր ու մթին: Ուրիշ ժամանակ Վարդանը յերբեք այս պահին մենակ չեր դուրս գա տնից. այս անգամ չվախեցավ: Ահա յոթ-ութ ժամ է նրա հոգին հեծծում Ե կատարվող անցքի ծանրության ներքո, սիրտը մորմոքվում:

Այդպես, ուրեմն նրա հայրը մեռնում է, նա մնում է փորր, անտեր, անպաշտպան: Աբրահամ աղան սուտ բարեկամությամբ մոլորեցրեց խեղճ մարդուն, առավ փողերն ու կլանեց: Կլանեց նաև Վարդանի փողերը: Ա՛խ, այդ սիրելի, պաշտելի փողերը, վորոնց վրա այնքան հույսեր եր դրել: Ա՛խ, վորպիսի յեռանդով ու սիրով եր նրանց ժողովել, կոպեկ-կոպեկ, այն որերից, յերբ աչք եր բաց արել, հորը խնդրելով ու աղերսելով, վոր ամեն յերեկո մի քանի կոպեկ գցի նրա տուփը, Ոսմանին գիշեր ցերեկ աշխատեցնելով, վոր գլխաներ չինի, ընկերներին խաբելով, իրան զրկելով, մուշտարիների առջև հաղար ու մի սուտ յերդումներ ուտելով յուր խսիրները, պարաններն ու կտորած արկղները ծախելու համար:

Դեռ մի տասն որ առաջ՝ մտքումը տեսակ-տեսակ ծրագիրներ եր հորինում՝ յուր գումարը կրկնապատկելու, յեռապատկելու, տասնապատկելու համար: Այո՛, նա մինչև անգամ զգում եր ինչ-վոր հեռավոր, թույլ կապ յո՛ւր և յուր իրեալի, յուր յերազների վերջնակետ հրեայի մեջ: Վոչ վոքի չեր ասում, բայց զգում եր: Յեվ հանկարծ՝ բոլոր ցնորքները վոչնչանում են, բոլոր ծրագիրներն ուն են ցնդում և, ի վերա այսր, նա վորբանում է: Իսկ մայրը. այդ թշվառ, անլեզու կինը յուր դառը հառաչանքներով, ախու՜վախով, արցունքներով ափերի զորացնում է նրա վիշտը: Այդ կինն այ-

դիանալու յե և ընկնելու յե Վարդանի վզին իր-րե անտանելի ծանրություն: Արի՛ ու նրան կե-րակրիր: Յեվ ինչո՞ւ յեն հարկավոր այդ մայրերը վորդկերանց համար: Ծնեցին իրանց զավակներին, փոքր ինչ մեծացրին, թող մեռնեն: Տխո՛ւր, մռայլ ապագա...

«Գա՛յլ յեղիր, գա՛յլ. կե՛ր, վոր քեզ չուտեն», հնչում է յին նրա ականջին հոր խոսքերը, վորպես առավոտյան զանգերի դողանջյու-նը բարեպաշտի ականջին: Գա՛յլ: Վո՛չ, գայլ լինելը քիչ է: Պետք է լինել ոճ, վազր, շուռ, կարիճ, խայթել, կծել, կեղեքել, միայն թե՛ վոխ հանել այդ անխիղճ, անասոված, զարչելի ու զաղրելի Աբրահամից: Միա՞յն նրանից: Քիչ է. նրա յեղբորից ել, վորդիներից ել, թոռներից ել. ամբողջ տոհմից: Ա՛խ, կգա՞ արդյոք այն յերջանիկ որը, յերբ Վարդանը միջոց կունենա հոր ավանդը կատարելու—մեկ, յուր սրտի կրակը հանգցնելու—յերկու, փողի ուժով բոլորին տիրելու ու ստրկացնելու—յերեք: Կգա, անպատճառ կգա: Վարդանն ամեն ինչ կանի, վոր հարստանա և ամենքին ներչնչի սարսափ: Այն ժամանակ նա վոչ վոքի չի խնայի. վո՛չ բարեկամի, վո՛չ ընկերոջ, վո՛չ աղ-գականի:

Դեռահաս կրծքի տակ բարձրացել եր անսովոր փոթորիկ, մանկական հոգին ալեկոծվում եր: Բոպե առ բոպե վրիժառության ավյունն այնքա՛ն սաստկանում եր նրա մեջ, վոր յերկու

ձեռներով բռնում եր զլիսի սե մագերն ու ճրգ-
ճրգում ամբողջ ուժով: Կարծես, այդ խիտ ու
կոշտ մագերի մեջ եր նստած Աբրահամը յուր
բոլոր մերձավորներով, յուր նախնիքներով ու
ապագա սերունդներով:

Հազիվ նա դուրս եր յեկել փողոց, յերր
լսեց յուր անունը: Դարպասի յետեից, ձմեռա-
յին թանձր մառախուղի միջից, հայտնվեց մի
նիհար կերպարանք:

— Յե՛ս եմ, մի վախենար,— արտասանեց
մի մեղմ պատանեկական ձայն:

Ձեռները ցրտից կոնատակերին դրած, ամ-
բողջ մարմնով դողդողալով, Մինասը մոտեցաւ
վարդանին:

— Հայրդ ի՞նչպես ե, — հարցրեց նա:

— Մեռնում ե:

Մինասը մի ցավակցական ճիչ արձակելով,
մի քայլ հետ դրեց: Սավարի մեջ մահվան անու-
նը նրան թվաց սարսափելի: Նա անկեղծ սրտով
կարեկցեց ընկերոջը:

— Ո՛ր, դու մենակ կվախենաս, — ասաց
նա, — յես քեզ հետ կգամ տե՛րտերի մոտ: Դի՛-
տես, մի ժամ կլինի կանգնած եյի դարպասի
մոտ. սպասում եյի մի դուրս յեկողի, վոր հորդ
մասին հարցնեյի: Հայրս ե ինձ ուղարկել: Վա-
խենում եյի ներս մտնել, Ոսմանն ինձ կծեծեր:
Ախ, ինչի՞ց ե մեռնում խեղճ հայրդ:

— Սպանել են, — պատասխանեց վար-
դանն ատամները կրճտելով:

Մինասը ցնցվեց: Ձեռները դնելով ասույս
դռնի մեջ, դողդողջյուն ձայնով հարցրեց.

— Ո՞վ:

— Աբրահամ աղան:

Յեվ վարդանը պատմեց բոլորը: Հայհոյե-
հոր անգուլթ հարստահարչին ճիշտ այն հիշոց-
ներով, վոր լսել եր հորից մի քանի բոպե ա-
ռաջ:

— Մի՛, մի՛, — զսպեց նրան Մինասը, վոր
յերբեք, վո՛չ վոքի չեր հայհոյում, — հայհոյելը
մեղք ե: Դո՛ւ սուս արա, Աստված ինքն Աբրա-
համ աղային կպատժի:

— Դու յեկ թող ե՛, աստված, աստված.
յեթե աստված պատժող ե, թող հենց հիմա,
հենց այս բոպեյին պատժի, վոր սիրտս հովա-
նա:

— Գողերը, մարդասպանները, ավազակ-
ները, ուրիշներից կողոպտողները, բոլորը
մյուս կյանքում են պատժվում, դեհենի մեջ:

— Տերտեր-վարդապետի պես ես խոսում:
Մյուս կյանքը վո՞րն ե: Ձե՛մ ուզում քո մյուս
կյանքը: Թող այս աշխարհում լավ ապրե՛մ,
հետո ուր տանում են տանեն հողիս: Անխե՛ք,
յեթե ուզում ես ճշմարիտն իմանալ, իսկի մյուս
կյանք չկա ել:

— Բաա՛, — ապչեց Մինասը:

— Հապա՛: Մյուս կյանքը, արքայություն
ու դժոխք խեղճերն են հնարել իրանց այրվույ
սիրտը հովացնելու համար: Հասկացա՞ր:

— Վա՛րդան, Վա՛րդան, — գոչեց Մինասը, սարսափելով ընկերոջ աստվածաբնդդեմ խոսքերից, — այդ ինչե՛ր ես ասում, աստված քեզ կպատժի, մեղա յեկ. . .

— Դու հիմար ես, — արտասանեց Վարդանը արհամարհանքով:

Այդ պահին նրանք անցնում էին Աբրահամ աղայի տան մոտով: Վարդանը մի քանի վայրկյան կանգ առավ, նայեց լուսամուտներին, վորոնց միջով դեպի փողոց եր սփռվել լամպարների գեղնագույն լույսը: Դա մի յերկհարկանի շինություն եր բավական յեվրոպական ճաշակով: Ստորին հարկի լուսամուտները փոքր էին, նեղ և յերկաթե ցանցերով պաշտպանված, վերին հարկի լուսամուտները մեծ էին և առանց ցանցերի:

Աբրահամ աղան յուր ընտանիքով բնակվում եր տան վերին հարկում, իսկ ստորին հարկը ծառայում եր իրրեւ ամբարանոց, ուր դարսված էին զանազան ծախու ապրանքներ, մեծ մասամբ մահուղեղեն — յերեւի Մորոզովի սեփականությունը:

Աբրահամն ուներ յերեք վորդի և յերկու աղջիկ: Մեծ աղջիկն ամուսնացել եր մի տարի առաջ, փոքրը դեռ տանն եր: Մեծ վորդին՝ Արշակն արդեն ավարտել եր ուսումը քաղաքային ուսումնարանում և այժմ ծառայում եր հոր խանութում: Յերկրորդը մեծ քթով, զայն բերանով Դանիելն եր. նա, վոր ուսումնարա-

նում նկատեց Վարդանին՝ թե յերջանիկ հրեայի անունն Ուռչիդ չե, այլ Ռոդչիլդ: Յերրորդ վորդին վեց տարեկան մանուկ եր Սամուել անունով:

Նայելով լուսամուտներին, Վարդանը յերեւակայեց ամբողջ ընտանիքը նստած սեղանի շուրջը հանգիստ ընթրելիս: Նրա վրիսը գրգռվեց, մանավանդ դեպի յուր հասակակիցները: Հանկարծ՝ նրա գլխում ծագեց մի չար միտք — վրիժառության մի սոսկալի միջոց: Գիշերվա կիսին կոտորել ներքին հարկի լուսամուտները, թափել ներս նավթ և վառել: Քանի մի բոպեյում կրակը կգրավի ամբողջ ամբարանոցը, հետո կանցնի վերին հարկը տնեցիների քնած պահին: Յեվ Աբրահամ աղան կայրվի յուր ամբողջ ընտանիքի ու ամբողջ հարստության հետ: Յեվ վո՛չ միայն նա, այլև Խորայելը յուր ընտանիքով, վոր բնակվում ե տան մյուս մասում: Ի՞նչ հիանալի միտք: Բայց ո՞վ կիրադործի նրան: Ինքը Վարդա՞նը: Ո՛ր, վո՛չ: Վտանգավոր ե: Գուցե Ոսմա՞նը: Վո՛չ, նա հիմար լեզգի յե, ախպիսի բաներ չի անի, նրա վրիժառության միակ պենքը դաշույնն ե:

— Ա՛խ, վո՛րտեղ ե Մկիչը, — շնչաց Վարդանը, շարունակելով յուր միտքը լսելի ձայնով, — նա անվախ տղա յե: Նա կարող ե անել:

— Ի՞նչ կարող ե անել, Ի՞նչ ես խոսում, — զարմացավ Մինասը, — դեռ՞նք, ինչո՞ւ կան-

հեցիր այս տան առաջ: Հայրդ կմեռնի առանց սուրբ հաղորդության, մե'ղք ե:

— Կո'րիր, դու լավ ընկեր չե'ս, վախկոտ ես:

Նա շարունակեց ուղին: Մի քանի քայլ անցած՝ դարձյալ կանգ առավ: Վերիժառության փափազն արդեն այնքան զորեղ եր նրա մեջ, վոր սառնասիրտ անցնել ասելի տան մոտով անկարող եր:

— Մի'նաս, մի քար գտիր,—պատվիրեց ընկերոջը:

Մինասը գետնից վերցրեց մի բոռնցքա-
չափ քար և տվեց նրան:

— Մինաս, դու ինձանից լավ քար գցող ես, հապա՛, փորձի'ր. իկարո՞ղ ես, ա'յ այն մեջտեղի լուսամուտին խփել:

— Ինչո՞ւ խփեմ:

— Հենց այնպես, ի՛մ խաթրու:

— Վո՛չ, դավ չե. ներսում մարդիկ կան, քարը կղկլաչի նրանց:

— Ը՛ր, յես քեզ մարդ ասողին ի՛նչ ասեմ, դոչեց Վարդանը:

Նա ամբողջ ուժով քարը գցեց դեպի վե-
րին լուսամուտներից մեկը: Լավեցին փշրվող ապակիների հնչյուններ ամայի փողոցի մթու-
թյան մեջ: Վարդանն ինքը յուր արածի հետե-
վանքից սարսափելով, փախավ առանց հեռ
նայելու:

— Այդ ի՞նչ արիր, ինչո՞ւ,—գոչեց Մինա-

սը, հազիվ հասնելով նրան,—դե լավ, մի՛
փախչիր, վո՛չ վոք չի վազում յետևիցդ:

Տեր-Համբարձումն ստիպված յեղավ սուրբ
հաղորդությունը Բաղդասարի բերանն ուժույ
մտցնել: Ժայթքելով կատաղի հիշոցների բու-
ռըն հոսանքը, հիվանդը նորից զրկվել եր խոսե-
լու ընդունակությունից: Դա յերկրորդ հարվա-
ծըն եր, վորին, յերկու որ անցած՝ հաջորդեց
յերրորդը: Այնուամենայնիվ, Բաղդասարն ապ-
րեց մի ամբողջ շաբաթ, այլևս մինչև վերջին
շունչը չկարողանալով մի բառ արտասանել:

XIV

Գյուլյումն այրի յե, Վարդանը վորր, խա-
նութն անտեր: Այժմ, յերբ մարդն այլևս հա-
չիվները վերջացրել ե այս աշխարհի հետ, վոս-
կորները հանգչում են գերեզմանում, բոլորը
ցավակցում են նրա կնոջ ու վորդուն: Այժմ նույ
նիսկ ինքը Բաղդասարը, վատ մարդ չի թվում:
Անողուտ մարդ եր, ճիշտ ե, բայց չե՛ վոր ե
անվնաս եր: Մի քիչ լեզուն անհանգիստ եր.
Ի՛նչ անենք, խոմ զուր տեղը չեք հայհոյում
մարդկանց:

Այսպես եր դատում Զիլզիլ քաղաքի հասա-
րակական կարծիքը, վորի գլխավոր բերանն եր
ուստա Պողոսի սափրատունը: Այժմ այստեղ
անխնա դատափետում եյին Աբրահամ աղային
ու նրա «աներես» յեղորրը: Անխի՛ղճ մարդիկ,
կլանեցիք թշվառ մարդու արյուն—քրտինքով

վաստակած հարստությունը, իրան ել գերեզման մտցրիք, և այժմ ինքներդ ապրում եք հանգիստ:

Սակայն այս վերջին մեղադրանքը շատ ել իրավացի չէր, Աբրահամը հանգիստ ապրելու բախտից հեռու չէր: Նա յուր հաշիվները դեռ չէր վերջացրել Մորոզովի հետ, վախենում էր, վոր պարտատերը դատ բանա Դալբաշյան յեղբայրների դեմ: Դառը հանդիմանում էր Իսրայելին, վոր իրան մոլորեցրեց և գցեց վտանգի մեջ: Ի՞նչ կար, վոր ազահությունը կուրացրեց նրանց. գլուխները քաշ ուրբլուն քսան կոպեկ փող ելին վաստակում: Այժմ նրանց անունն արատավորվեց ամբողջ քաղաքում, խայտառակվեցին... Յեթե Մորոզովը դատ բաց անի, կորոզ է նրանց մինչև անգամ բանա նստացնել:

— Դատարկ բան է, Մորոզովից իսկի՛ մի վախենար, — հանգստացնում էր յեղբորն Իսրայելը, — Մոսկվան շատ հեռու չէ այստեղից: Վոչ վոր ուրիշ չի՛ անի այստեղից այստեղ գալու ու մեր դեմ դատ սկսելու: Մոսկվացիները կովկասցիների խանչալից վախենում են: Մեկ ել վոր ի՞նչ բան է Մորոզովի համար յերեսուն հազարը, վոր նրա պատճառով յուր գլուխը դալմադալի մեջ գցի:

Ավելի ճշուժ էր Աբրահամին Բաղդասարի մահը: Այս հանկարծակի մահը ծանրացել էր նրա սրտի վրա: Պատրաստ էր յուր պարտքը հա-

տուցանել հանդուցյալի ընտանիքին լիովին, միայն թե կարողանար լռեցնել վրդովված խղճի ձայնը, բայց Իսրայելը չէր թողնում:

— Ելի վրա նստելը մի ամոթ, իջնելն՝ յերկու, — կրկնում էր նորամուլ վաճառականը թուրքերեն առածը թուրքերեն լեզվով, — յեթե հիմա մեր պարտքը տանք Բաղդասարի ընտանիքին լիովին, կասկածողներն ել կհավատան, վոր սուտ ենք կուր ընկել, Մորոզովն ել մանեթին մանեթ կուզի: Միևնույն է, Բաղդասարը խոմ մեր փողերով հարույթուն չի՞ առնի: Ո՞վ էր նրան խնդրում մեռնել. ապրեք ինչքան ուզում եք: Քեֆը տվեց, մեռավ, աստված հոգին լուսավորի: Աշխարհ է, յեթե մեկը չնկնի, մյուսը չի բարձրանա: Ի՞նչ հարկավոր է Բաղդասարին շատ փող: Նա իսկի փող ծախսելու չնորք ել չունեք: Մի կնիկ ունի, մի հատ ել վորդի, ինչ վոր թողել ե՛ հերիք է նրանց: Փողը քեզ ու ինձ է հարկավոր: Անուններս խայտառակել պրծե՛լ ենք, մի քանի չափ փող հետ չդցե՞նք մեր վորդիների համար: Վերկենանք ու թքածներս հե՛տ լիզենք: Մանեթին քսա՛ն, մե՛կ կոպեկ ավելի չեմ տա...

Պակաս չէր դիմադրում Աբրահամին և նրա ավագ վորդին՝ Աբշակը: Այս քսանույերեք տարեկան, նիհար դեմքով, ներս ընկած փորով և զկեռի ձևով դուրս ցցված կոկորդով յերիտասարդը յուր բարոյական կազմով ու աշխարհահայեցողությամբ Իսրայելի կատարելատիպն

եր, ավելի մեծ ախորժակով և ավելի սուր տամներով: Ահա թե ինչու Իսրայելը սիրում էր նրան վորպես հարազատ վորդուն, չէր թագցնում նրանից վո՛չ մի առևտրական գաղտնիք և միշտ կրկնում էր յեղբոր մոտ. «Արշակն ապագա ունե»: Մինչդեռ նույն սերը չէր տածում դեպի յուր յերկրորդ յեղբորվորդին՝ Դանիելը: Սրտով բարի, թեև վոչ առերես զգայուն, Դանիելը հասկանում էր, վոր յուր հոր ու հոր-յեղբոր արարքը դատապարտելի յե:

Մի որ նա ասաց Արշակին.

— Յես ամոթից կարմրում եմ Վարդանի՝ փողոցներում տեսնելիս:

— Ինչո՞ւ:

— Ինձ թվում է, վոր նրա հորը մենք սպանեցինք:

— Հիմար ես, վոչինչ չես հասկանում:

— Հասկանում եմ, հա՛վատա, ամեն բան հասկանում եմ, վորքան ել ինձանից թագցնեք...

— Թագցնելու բան չկա: Վաճառականներ ենք, ապրանքներս փթում ե ամբարներում՝ սնանկացանք:

— Սո՛ւտ ես ասում Արշակ: Մեր հայրն ու հորյեղբայրը շատ ստոր բան են արել:

— Վոր լեզուդ փորդ քաշես՝ վատ չի չինի:

— Հայրիկը վատ մարդ չե, մեր հորյեղբայրն է նրան խելքից հանողը: Միշտ ասել եմ,

ելի պիտի տեսնա՝ աշխարհում միայն ազնվությամբ կարելի չե բախտավոր լինել:

— Ոհո՛, այդ վո՞ր վարժապետն է քեզ այդ դասը տվել:

— Դրա համար վարժապետի դասեր հարկավոր չեն, բավական է, վոր խիղճ ունենանք:

— Ինչպես տեսնում եմ, դու իմ գլխին ասածու պատիժ ես դառնալու:

— Կդառնամ: Ա՛րշակ, յեթե ուրիշների փողերն ուտես:

— Ե՛հ, չե՛նք ուտի,— քաղցած կմ՛նանք: Դու վաճառականություն չես հասկանում: Յերեխա չե՛ս, բայց հիմար ես ու հիմար ել կմ՛նաս: Մարդ պիտի մոր արգանդից խելոք ծնվի, թե չե՛ ուսումն ու խրատը նրան ի՛նչ կողմեն: Մինչև անգամ վեց տարեկան Սամուելը քեզանից աչքաբաց է: Այ, տե՛ս, Սամուել, գոչեց Արշակը յուր կրտսեր յեղբորը:

Վիճաբանությունը տեղի ուներ Դալբաշյանների տան առջև ձգված բավական մեծ պարտիզում: Սամուելը յուր փոքրիկ քրոջ՝ Մարթայի հետ խաղում էր, ձյունից գնդակներ չինելով ու միմյանց վրա դարսելով: Մանուկն իսկույն վազեց, մոտեցավ կարմրած ալտերով ու կապտած ձեռներով և կանգնեց յեղբայրների առջև:

— Սամուել, դու բազե՞ն ես շատ սիրում թի հավր,— հարցրեց Արշակը:

— Բազե՛ն:

— Ինչո՞ւ:

— Հալին ինչ է, թուչել չի կարողանում:
Բազեն ծիտ ե բռնում:

— Արչակը հանեց գրպանից յերկու թղթա-
դրամ— մի կեղտոտ ու հնամաշ յերեք ուրբա-
նոց և մի նոր, մաքուր ուրբանոց:

— Սա՛մուել, վո՞րն ես ուզում, — հարցրեց
նա ցույց տալով թղթադրամները:

— Ա՛յ, ա՛յս եմ ուզում, — խլեց Սամուելը
հնամաշ թղթադրամը:

— Սա՛մուել, վոր մեծանաս, ի՞նչ պիտի
անես:

— Պիտի գնամ Մակարիա, Մոսկով:

— Ինչո՞ւ:

— Ապրանք բերելու, ծախելու, վոր փող
աշխատեմ:

— Տեսնո՞ւմ ես, — դարձավ Արչակը Դա-
նիելին, — վեց տարեկան է, բայց շատ բան է
հասկանում:

— Աչակերտդ է:

— Այո, յես եմ սովորեցնում նրան: Քեզ ել
են խրատում, բայց աստված քեզ այնքան խեղճ
չի տվել, վոր լսածդ ու տեսածդ հասկանաս:
«Ամոթից կարմրում եմ Վարդանին փողոցնե-
րում տեսնելիս»: Բա՛ն ասաց: Հարցնող լինի,
ինքը Վարդանը կկարմրե՞ր քեզ տեսնելիս, յե-
թե դու նրա տեղն ու նա քո տեղը լիներ: Իսկի՞ր:
Մատդ բերանը չգնես, կուլ կտա: Մի քանի ան-
գամ նա յեկել է մեր մագաղինը, հետը շատ եմ

խոսել, գիտեմ ինչ պտուղ է: Դու տես, նա մե-
ծանա՛ ինչե՛ր է անելու, քանի քանիսին է չոր
տափի վրա թողնելու: Վաճառականությունը
մոր արգանդումն է սովորել: Դու նրան մի՛
խղճա. քո մասին հոգս արա, ա՛ խեղճ, ա՛ վո-
ղորմելի...

XV

Ստեփան Փորսողյանը յուր գոթանչին
խորհուրդ եր տալիս համաձայնվել Դալբա-
շյաներից ուրբլուն քսան կոպեկ ստանալու:
Մնանկ վաճառականին շատ ել պատին սեղմելը
լավ բան չէ: Մարդիկ մի անգամ արդեն իրանց
վարկը կորցրել են. չա՛տ բարկացնես, մի կո-
պեկ ել չեն տա:

Դժբախտությունն այնքան խախտել եր
Գյուլյումի հավատը դեպի մարդիկ, վոր նա
յուր փեսայի անկեղծության մասին անգամ
կասկածում եր: Միակ մարդը, վորին կարող եր
անպայման հավատալ, հարազատ յեղբայրն
եր—Մարտիրոս Հախվերդյանը: Բայց նա ել
տասնուվեց տարուց ավելի յեր, բացակա յեր
Զիլզիլ քաղաքից, թափառում եր առևտրական
գործերով զանազան յերկրներում: Վերջին տա-
րիները նրա նամակներն ստացվում էին Ան-
դրեկասպյան յերկրից: Այստեղ նա քայլ տա-
լու ուղեկցում եր ուսուց գործերի հաղթա-
կան արշավանքին, մի պատերազմող գնդի մա-
տակարարելով զանազան մթերքներ:

Գյուլյումը Վարդանի ձեռքով գրեց յեղորորը, խնդրելով, վոր շուտով գա ու կարգի բերի հանգուցյալի գործերը: Մի ամիս անցած յեկավ Հախվերդյանը: Գույրերը հազիվ ճանաչեցին նրան: Զիլզիլ քաղաքից հեռանալիս Մարտիրոսը հազիվ քսան ու մեկ տարեկան յերիտասարդ եր' բարակ, նորաբույս բեղերով, նիհար, թուլակազմ: Այժմ առողջ, կարմրերես, զվարթ տղամարդ եր, արդեն բավական ձերմակացած քոնքերով և ճաղատ գլխով: Նրա ամբողջ եյությունից բուրում եր գործնական և ինքնավստահ մարդու այն աշխույժը, վոր ծույլ ու անվստահ մարդկանց ներքնչում ե նախանձ և ատելություն: Թափառելով յերկրից յերկիր, պարապելով ամեն տեսակ առևտրական գործերով, չփվելով ամեն տեսակի մարդկանց հետ, կրելով հազար ու մի նեղություն, այժմ յերեսունութ տարեկան հասակում, կյանքի փորձիչ բովով անցած մի տղամարդ եր, վորին խաբելը գրեթե անհնարին եր:

Առանց ժամանակ կորցնելու Հախվերդյանը ձեռքն առավ քրոջ գործերը, մտավ Դալրաչյանների հետ բանակցության մեջ և իսկույն հասկացավ ինչ տեսակ մարդկանց հետ գործունի, ուստի շտապեց հաշիվները վերջացնել մանեթին քսան կոպեկով: Այնուհետև խանութի ապրանքները բավական հաջող գնով վա-

ճառեց ուրիշի և հաշիվները բարեխղճաբար ներկայացրեց Գյուլյումին:

Այս բոլոր գործերի մեջ նրան ոգնում եր Վարդանը: Յեվ նա ցույց տվեց այնպիսի հաշվագիտություն ու մտքի արթնություն, վոր զարմացրեց Հախվերդյանի պես հմուտ մարդուն: Բաա՛, այդ մանուկն ինքն ըստ ինքյան կատարյալ գանձ ե: Կարճ միջոցում փորձված մարդու ձեռքի տակ կարող ե դառնալ հազվագյուտ վաճառական: Մեղք ե նրան թողնել անուշադիր:

— Գյուլյում, — դարձավ մի յերեկո Հախվերդյանը յուր քրոջը, — թող Վարդանին հետս տանեմ Բագու:

— Ա՛խ, առանց նրան յես կարո՞ղ եմ ապրել: Աչքի չույս մի հատիկ տղա ունիմ, նրան ել ոտարությո՞ւն ուղարկեմ: Հերիք չե՞, վոր դու ինքդ գնացիր ոտար յերկիրներ, մորդ թողնելով դառն արտասուքի մեջ: Խեղճ կնիկը հենց քո՛ հոգսից մեռավ:

— Ե՛կ, չե՛, իմ հոգսից մեռավ: Պառավեց, մեռավ ելի: Այս մայրերն ել զարմանալի յեն, տիզի պես կաշում են իրանց վորդկերանց, պոկ չեն գալիս:

— Քեռի, ի՛նչ լավ ասացիր, դրուստ սրբտիցս ձայն տվեցիր, — գոչեց Վարդանը, վորի համար մայրն արդեն ձանձրալի յեր դարձել:

— Դե լավ, հին դարմանը քամուն չտանք: Քե՛ղ ել Գյուլյում, Վարդանի հետ կտանեմ Բա-

գու: Վարդանը, փառք աստծու, հիմար տղա
չէ, մինչև անգամ խելոք է, ի՞նչպէս կարելի յե-
նրան թողնել այս հետ ընկած քաղաքում: Սկա-
ծիտ պաժալստա, ի՞նչ կա Ձիլզիլում, հը՛մ
փողբաթնե՞ր, մեծ մեծ առուտուրնե՞ր, թե՞
հանքեր կամ գործարաններ: Յա վամ սկաժու,
պարշի՛վիյ գորոդ, մարդ ել չկա, վորի հետ
յերկու խոսք խոսես քաղաքավարի: Ա՛յ, Բա-
գուն ուրիշ բան է. մայո պաշտեմիյ: Հիմա՛
ով գլխում մի հավի չափ խելք ունի, այնտեղ
պիտի գնա: Հինգ տարի յեր չէյի տեսել, այս
անգամ անցնելիս՝ յերեք որ մնացի, լավ տեսա,
ճանաչեցի: Յա վամ սկաժու, գորոդ պրամիշ-
լեմիյ. շատ առաջ կգնա: Յե՛ս ել վճռել եմ
այնտեղ գործ սկսել: Սկսկոյ ստատի կմնամ
Ասխարազում: Ել այնտեղ պոլգա չկա: Աչքիս
առաջ ոռւսները թուրքմենների չալմաները քա-
մուն տվեցին—պրծավ, ել եփապեղիս չկա, ար-
միան հետ է գալիս, առուտուրն ել ընկնում է:
Բա՛գու, Բա՛գու, ուրիշ վո՛չ մի տեղ: Ուզում
եմ այնտեղ մի լավ մագաղին բաց անել, սամիյ
պերվիյ սորք: Ուժե մագաղինի տեղն ել մըտ-
քումս նշանակել եմ: Պրյամո ծովի ափին:

— Քե՛ռի ինչի՞ մագաղին ես ուզում բաց
անել, չիթ ու կտորի՞, — հետաքրքրվեց Վար-
դանը:

— Շտո՞, չիթ ու կտորի՞: Աստված մի՛
արասցէ: Սկաժիտ պաժալստա, չիթ ու կտորի
առուտուրումն ի՞նչ աշխատանք կա: Արչինին

քառորդ կամ չա՛տ չա՛տ կես կոպե՞կ: Նաչի-
խայտ, յա վամ սկաժու, նաչիխայտ: Մանու-
ֆակտուրան, բրատեց մոյ, ծույլ մարդկանց
համար է, վոր նստեն ու արչինով ճանճեր
փախցնեն:

— Բաս վո՞ր առուտուրն է լավ:

— Վո՞րը: Հե՛, բրատեց մոյ, մողնիյ
առուտուրը հիմա թանգագին խմիչքների և
զակուսականների մագաղինն է, վո՛տ շտո...

— Այդ ի՞նչ բան է. բաղկալի դուքա՞ն:

— Բաղկալի՞, չէ՛, չախկալի. հա՛, հա՛,
հա՛: Տի, բրատեց մոյ, նիչեվո նեպանիմայշ:
Իմ ասածն է. «Մագաղին գաստրանամիչեսկիխ
տավարով ի գագրանըչնիխ նապիտկով», վո՛տ
շտո: Մե՛ծ մագաղին կլինի, չա՛տ մեծ: Վի-
վեսկի յերկայնությունը կլինի տասն արչին,
յայնությունը յերկու արչին, տառերը՝ վոս-
կեզո՞ծ: Վիվեսկան մագաղինի համար
մեծ բան է, իհարկե ցիվիլիզովանցի քա-
ղաքում, վոչ թե այս քարուքանդ Ձիլզիլում:
Այստեղ իսկի վիվեսկաներ ել չկան, յեթե կան
ել՝ ժեստի կտորներ են կամ հին պաղնուսներ
կամ կոտրած վեդրոյի տակ: Դռների վրա կլի-
նի ուրիշ վիվեսկա, պատկերով, պանիմայե՞շ:
Պիտի նկարել տամ մի տղամարդ, հաստ փո-
րով, մի ձեռին կալբաս, մյուս ձեռին՝ պիվոյի
բաժակ: Նեմեցի պատկեր: Վորտեղ եմ տե-
սել այսպիսի պատկե՞ր: Չորտ յեվո գնայետ.
այնքան քաղաքներ եմ տեսել, վոր մտքիցս

ընկել է: Հա՛, Ռոստովում, Սաղովի փողոցում:

— Մադաղինում ի՞նչ ապրանքներ կլինեն, քե՛րի...

— Այնպիսի՛ ապրանքներ, վոր տեսնողի բերանի ջուրը գնա: Ա՛յ, որինակ, մի կողմում՝ պոլկաներում դարսած կլինեն չիչեր-կոնյակ, ում, խերես, վերմուդ, մարսալա, մի խոսքով, ղուբրովկայից ու բյարինովկայից սկսած մինչև չամպանսկիյ: Հասկացա՞ր: Մյուս կողմում, սարդինկա, կիլիկի, անչոուս և այլն: Հետո գաստոյկի վրա կշարենք տապակած գառ, խոզի ճուտ, հնդուհավ, հորթի միս, տեսակ-տեսակ ձկներ, խավյարներ, կալբասներ, տեսակ-տեսակ պանիրներ—չեստեր, ռոկֆոր, փերվե և այլն և այլն: Հետո հատակի վրա ժուպրակներով ու արկղներով չոր պտուղներ, չաքարեղեններ, քաղցր խմորեղեններ: Ա՛յ, թե ինչպիսի մադաղին կունենամ: Բաղկաչի դուքա՛ն. չե՛ չախկալի դուքան, վառ յեշչո...

— Որական քանի՞ ուրբու ապրանք կծախենք, քե՛րի,—կամեցավ իմանալ Վարդանը յեռանդուն վաճառականի աղաղա ձեռնարկով թյան եյականը:

— Նիլիգա սկազայտ: Աջողությունից և կախված: Իմ ասած մադաղինի պես մադաղին դեռ չկա Բազմում: Յեշչո, բրատեց մոյ, նառոգ նե արբագովաննիյ: Յես մեծ հույս ունիմ

մարյակների վրա: Մարյակները, բրատեց տի մոյ, ուտել-խմելում ընկերներ չունին: Նովորոսսիյսկումն եմ տեսել: Հենց այս պատճառով ել մադաղինս ծովի ափումն եմ բաց անում, վոր նրանց աչքի առաջ լինի: Իմ հաշվով, առաջին տարի գուրտում որական ամենաքիչը հիսուն ուրբու ապրանք կծախենք: Հետո բրատեց մոյ, տորգովին բաշիրիցա կլինի, կարող ենք հասցնել որական հարյուր, յերկու հարյուր ուրբու, ադնիմ սլովում նիլիգա սկազայտ...

— Բաս յես պնացի Բագու, մայրիկ,— գոչեց Վարդանը միանգամայն վողեորված:

— Մի քանի տարի դու ի՛մ մոտ կլինես գործակատար, իհարկե, ռոճիկով: Հենց վոր սոուտուրը սովորեցիր, պոլնիյ կամպանիոն կշինեմ: Հորինող մոտ հինգ հազար ուրբի յե մնացել: Քիչ փող չե խելոք տղայի ձեռքում: Այս չաբաթ յես կգնամ Բագու, մադաղինը կսարքեմ: Դու դեռ ուսումդ վերջացրու: Աշխատիր ուսներեն գրել-կարդալը լավ սովորել, ևս առավել խոսելը: Ո՛ր, բրատեց մոյ, ուսներեն լեզուն մեր ժամանակում մի կտոր հաց է: Հայրս շատ տղետ եր, չհասկացավ այս բանը, ինձ ուսում չտվեց: Բայց հետո, փառք ասածու, ինքս սովորեցի: Հիմա յես խոսելում վարժապետիդ վարժապետիցն ել լավ եմ: Սամիյ պերվի սորք խոսողներից իմացիր ինձ: Շատ ել գաղեթ կարդացող եմ, այս ել իմա-

ցիր: Վաճառականը, վոր գազեթ չի կարդում, հենց մի շրուշ: Յես վոր գազեթ չկարդայի, իսկի կիմանայի, վոր ուսը թուրքմենի հետ վայնա ունի ու կգնայի փողրաթ վերցնելու: Հա, յես Բազմից քեզ համար կուղարկեմ մի շավ գիրք: Այնտեղ ամեն բան կա վաճառականի համար, կկարդաս, անգիր կանես...:

XVI

Այդ յերեկոյից Վարդանի յերազների ու ցնորքների կենտրոնը դարձավ Բազուն: Արդեն այդ քաղաքի անհուն հարստութեան վերաբերմամբ նա շատ բան եր լսել և շատ անգամ եր մտածել այնտեղ տեղափոխվելու մասին: Այժմ յերեակայութեամբ ապրում եր այնտեղ և պատկերացնում յուր քեռու մազազիւն և յուր գործունեյութիւնը: Ահա նա, մուշտարիներով շրջապատված, հազիվ կարողանում ե կատարել նրանց պահանջները: Դրամարկղի մօտ կանգնած ե քեռին, ուրախ ու զվարթ և կուրատում ե ուսերեն: Հարյուրանոցներ ե, վոր ստանում ե, մանրացնում ու գցում դրամարկղի մեջ: Յերեկոները նրանք հաշիվ են անում որվա յեկամուտը և միասին ուրախանում: Վերջապես Վարդանն ընկերանում ե քեռու հետ, և այլն և այլն...

— Մա'յրիկ, — դարձավ նա մի անգամ յուր մորը յերեակայութեան բորբոքուն պա-

հին, — հիշում ես հայրիկն ինձ վրա ի'նչ պարտք դրեց:

— Ի՞նչ պարտք:

— Նա ասաց. «դու պետք ե հարստանաս և Արբահամ աղայից ու նրա վորդիներից վրեժըս առնես»: Հիշո՞ւմ ես: Ասաց. «անիծվես, յիթե խոսքս չկատարես»:

— Ախ, այդ խոսքերն անեծք եյին, վո'րդի, հայրդ սիրտը ցավեւոյց եր ասում: Մոռացիր...

— Մոռանա՞մ: Հորս զրկեցին, սպանեցին, փողերս կլանեցին. յե՞ս մոռանամ Արբահամ աղայի ուլիղիներին: Ամեն անգամ փողոցում այդ Արշակին կամ Դանիելին տեսնելիս, արյունս գլխովս ե տալիս. ուզում եմ քարով նրանց քիթ ու պոունգը ջարդեմ: Բայց պոռչներս կծելով, ինձ պահում եմ ու ինքս ինձ ասում. «սպասի՛ր, սպասի՛ր, ժամանակը կգա»:

— Ախ, վորդի, դու վատութիւն անելու մասին ես մտածում: Այդ լավ չե: Սովորիւր մարդկանց չավութիւն անել, միայն լավութիւն, թե չե ամենքը քեզ կանիծեն: Դու կարծում ես փողից ավելի հարստութիւն չկա՞: — Կա: Լավ անունը փողից չա՛տ չա՛տ թանգ արժե. անուն աշխատիր:

— Վոր փող ունենամ, անունն ել յետեից կգա:

Այս եր տասնուչորս տարեկան պատանու

դավանանքը և հանուն այս դավանանքի, նա պատրաստ էր անել ամեն ինչ:

Շուտով նա Բագվից ստացավ քեռու խոստացած գիրքը: Այս ուրիշ վոչինչ էր, յեթե վոչ առևտրական տարրական կանոնների ու հաշվեգիրտության ձեռնարկ: Մի գիրք, վոր Վարդանի ժամանակավոր ավետարանը դարձավ: Նա կարդում է և ուսումնասիրում, անգիր անում մուրհակների, պայմանագրերի և առևտրական նամակների օրինակները:

Մի օր նա հայտնեց ընկերներին, թե չուտով գնալու յե Բագու: Յերևաց, վոր մենակ ինքը չի յեղել ավետյաց յերկրի մասին յերազողը, այլ համարյա թե բոլոր աշակերտները:

— Դո՛ւ ինչ պիտի անես այստեղ, — կես արհամարանքով հարցրեց նա Մինասին:

— Պիտի մտնեմ ռեալական ուսումնարանը ուսումս շարունակելու:

— Ոհո՛, գիմնագիա՛: Բա՛րեկամ, լավ կանես, վոր հորդ արհեստը սովորես գլուխդ քաշ: Արհեստավորի վորդու համար առած ուսումդ ել շատ շատ է:

— Հայրս ել այդպես է ասում, — պատասխանեց հեզ պատանին ամենայն հեղուկյամբ: Բայց հորյեղբայրս չի թողնում: Դու տեսե՞լ ես հորյեղբորս: Չե՞: Վեց տարի յե նա Բագվումն է: Վարժապետություն է անում: Ամեն շաբաթ յես հորս կողմից նրան նամակ եմ գրում: Շատ հավանել է նամակներս: Գրում է

հորս, վոր թույլ տա՝ ինձ ուսումս շարունակելու:

— Յերեկի, շատ հարուստ մարդ ե, — ծաղրով նկատեց Վարդանը:

— Հա՛րուստ չե, բայց ինձ շատ է սիրում: Ինքը պսակված չե, ուզում է ինձ վորդեգրել:

— Յես ել գնում եմ Բագու, — մեջ մտավ զանգրահեր Լևոնը:

— Քե՞զ ով է տանում:

— Մենք ընտանիքով ենք գնում:

— Դուք կարծում եք, յես այստեղ կմնա՞մ, — ասաց քու Մարտիրոսը, վոր վոչ մի բանում չեր ուզում հետ մնալ ընկերներից, — հորս կաղաչեմ, վոր ինձ ել ուղարկի:

— Պակասը դո՛ւ եյիր, — գոչեց Վարդանը, միանգամայն կատաղելով բոլոր ընկերների դեմ, վորոնք կարծես խոսք մեկ եյին արել նրա հացը ձեռքից խլելու: — Մկիչ մենակ դու յես մնում այստեղ:

— Իսկի ել չեմ մնա, — լրացրեց չարածը՝ ճին, ինչո՞ւ պիտի մնամ, ձեզանից պակաս եմ, ինչ...

Հետո ընկերները խոսեցին իրանց ապագայի մասին, յուրաքանչյուրը պարզեց յուր փափազն ու ձգտումները:

Մինասն ասաց, թե կկամենար այնքան ուսում առնել, վոր իմանար, թե որացույց կազմողներն ինչպես են գուշակում լուսնի և արեգակի խավարումը:

Լևոնը խոստովանեց, թե ցանկանում ե
ամբողջ աշխարհը ճանապարհորդել և բոլոր
լեզուներով խոսել:

Մկիչը փափագ հայտնեց գոնե մի անգամ
գնալ Դաղստան, տեսնել Շամիլի ծննդավայրը
և այն տեղերը, ուր նա պատերազմել է:

Մարտիրոսը ջերմ ցանկություն արտա-
հայտեց ուղևորդունի նաղգիրատել դառնալու:

Մարտին Բաղդանիչը հիշելով Բաղդասա-
րի նվերները, մինչև վերջը հավատարիմ մնաց
յուր համակրության մեջ և Վարդանին տվեց
ընտիր ուսումնավարտի վկայական: Չվշտաց-
րեց և մյուս նրա ընկերներին, յուրաքանչյու-
րին տալով լավ թվանշաններ: Վերջին ուր
պատկանելի տեսուչը մի խրատական ճառ
ասաց ուսումնավարտներին:

Աշխատեցեք մարդ դառնալ,—ավարտեց
նա յուր խոսքը,—վոր յերեսս պարզ անեք ձեր
ծնողների առջև: Չմոռանաք Մարտին Բաղ-
դանիչին, հա՛, թե չե ձեր բոլորի հերը կանի-
ծեմ: Լավ միտներդ պահեցեք, վոր ինչքան ել
մեծ մարդ դառնաք, պատճառը յես եմ: Յես
եմ ձեզ նման ավանակներից մարդ չինել: Դե,
հա՛յդա, գնա՛ցեք. բարի ճանապարհ: Եհե՛,
չե՛ղավ, չե՛ղավ, կա՛ցեք, կա՛ցեք... Ա՛յ. հենց
խկույն ցույց տվեցիք ձեր եչությունը...
Հենց այդպես, դուզ-դուզ գնո՛ւմ եք ե՛լի...

—Սմիռնո՛, —աղաղակեց } Մկիչը, —աղա-
կանդեցեք չարքով: Այդպես: Վերցրեք զդակ-

ներդ: Այդպես: Ռազ, դվա, տրի, հուռուա՛,
կեցցե Մարտին Բաղդանիչ... յերեք անգամ...
Դե, բավական ե...

Յեվ, կանգնելով տեսչի առջև, ձեռք զին-
վորականի ձեռով պահեց քոնքի մոտ, շուռ
յեկավ և «ռազ, դվա» ասելով հեռացավ:

—Այ չար սատանա,—գոչեց Մարտին
Բաղդանիչը ծիծաղից թուլանալով:

Մի ամիս անցած Վարդանը գնաց Բաղու:

	№ №	Գ ի ն ը
1. Հ. Թումանյան — Պոեմներ	1—2	— 55
2. Դեմյան Բեդնի — Վոտանավորներ և առակներ	3	— 35
3. Գ. Սունդուկյան — Պիպո	4—6	1 —
4. Մ. Շուրյուկ — Հերկած խոսքեր	7—14	3 40
5. Մուրացան — Նոյի ագռավը	15—16	— 55
6. Նարդոս — Աննա Սարգսյան	17—18	— 65
7. Շեքսպիր — Վենետիկի Վաճառականը	19—21	1 15
8. Հ. Թումանյան — Սասունցի Դավիթը	22	— 35
9. — — — — — Կրակի շապիկը	23—24	— 65
10. Սիմոն Մարկովիչ — Բեռդարեկա	25—28	1 60
11. Հ. Թումանյան — Լեզհենդներ, բալլադներ, յերգեր	29, 33, 39	1 15
12. Յոհ. Բեկեր — Գորշ շաքեր	30	— 25
13. Շիրվանգադե — Աբախտ	31—32	
14. Ստ. Զորյան — Գրադարանի աղջիկը	34—35	— 70
15. Հ. Պարոնյան — Բաղադավառութան փառահերթ	36—38	1 20
16. Շեքսպիր — Մակբեթ	40—42	1 15
Մամուլի տակ են		
17. Հ. Պարոնյան — Մեծապատիվ մուրացկաններ	43—45	
18. Շիրվանգադե — Վարդան Անուշյան	46—47	
19. Հ. Թումանյան — Քարգմանություններ և փոխադրություններ	48—49	
20. Շիրվանգադե — Չար վոդի		
21. Նարդոս — Ընտիր պատմվածքներ		
22. Շիր — Վիլհելմ Տեյլ		
23. Շեքսպիր — Ոթնը		
24. Շեքսպիր — Համլետ		

$g = 6$
 $h = 4$
 c
 $d = 4$
 $f = 4$

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0356093

48376

ԳԻՆԸ 65 Կ.
ԿԱԶՄԸ 25 Կ.

ШИРВАНЗАДЕ
ВАРДАН АЙРУМЯН

Гиз. ССР Армении, Эривань, 1983